

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

60.66.68

28-2

891.99.09

13 APR 2011

6-8283

207

Մ. ՇՈՎՐԵԱՆ

Handwritten signature

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ Ք

ՄՈՍԿՎԱՅԻ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ

ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆՑ ՎՐԱՑ

X16057

Handwritten marks on the left side

Հ.Ս.Ս.Հ. ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԳՐԱԳՐԱՆԻ
* С.С.Р.А. ЦКБЛЧНАЯ Библиотека *
7/31 1922
ВИАНА, МАРШЕЛ 18
Մ. ՄՅԱՍԻ ՅԱՆԻ ՄԱՆԻ

ՎԵՆԵՏԻԿ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՄԻԻԹՈՐԵԱՆՑ

15 JUL 2013

64.760

22150-53

891.39.09 քաղցրավեն

Ե-87 Գրաբարձարան

Մանկավարժ Կայսերական
Խնամարար

Ք.Բ. 6617	13/10 90	

57

22150.59

ՅՕԴՈՒՄԾ ԱՌԱՋԻՆ

Ա Յ Ս տարի Մոսկվայի կայսերական Հնագիտական ընկերութիւնը լոյս ընծայեց հետեւեալ երկու աշխատութիւնները՝

и. Древности. Пруды Императорского Московского Археологического Общества, изданные под редакцией В. Шрутовского, секретаря Общества. Томъ XVIII. Москва 1901 г. այն է՝ Հնութիւնք. Մոսկվայի կայսերական Հնագիտական ընկերութեան երկերը, հրատարակուած ընկերութեան քարտուղար Վ. Տրուտովսկու խմբագրութեամբ. հատոր XVIIIդ. Մոսկուա 1901 թ.: Այս քառածալ գիրքը բաղկացած է 311 էջից և բովանդակում է իւր մէջ հինգ յղուածներ զանազան հնաստական նիւթերի մասին. ապա հետեւում

են ընկերութեան 1896—1899 թ. գործունէութեան վերաբերեալ արձանագրութիւններ : Դոցա մէջ հայկական հնութիւնների բաժինը չափազանց սուղ է. այն էլ 10. Յովհաննիսեանի մի յօդուածն է, ուր հեղինակը նկարագրում է Քիչնեվի Հայոց առաջնորդարանի ատենադպիր՝ Կարապետ Յովհաննեանի չորս հին Հայոց ձեռագիրները, որոնց երեքը Աւետարաններ են, իսկ չորրորդը — խորհրդագատեար : Ահա այդ նկարագրութիւնը :

ա. Աւետարան բոլորագիր, թղթի վրայ, երկու սիւնեակ, թերթերի թիւն է 330, 25 × 18 և ամեն մի էջը բաղկացած է 18 տողերից. ձեռագրիս սկզբում շրջանակների մէջ Եւսեբիոսի կանոններն են, նոցանից բարձր — ծաղկեայ նկարներ. իսկ երկու կողմից — կաքաններ. ապա հետեւում են զարդարուն սիւներ ամաններով և պէսպէս թուղանների ու գազանների նկարներ : Աւետարանիչների մանրանկարները պակասում են, խորանները սովորական ոճով են. մանր զարդարանքների մէջ երբեմն պատահում են յաւերժահարսուհի սրածայր գլխարկներով, խաղիւր, խորանարդ աշտարակներ : Բոլոր զարդերը ու նկարները միայն գծագրուած են, բայց ոչ բոլորովին նկարուած. ուստի տեղիք են տա-

լիս ենթադրելու, թէ բուն գրչագիրը XV դարու գործ պիտի լինի (յիշեալ դարում, ինչպէս յայտնի է, Հայաստանը յարատեւ պատերազմների ասպարէզ էր դարձել երկու թուրքմէն՝ այն է՝ Ալ-Քոյունլու և Կարա-Քոյունլու ցեղերի երեսից) : Ձեռագրի վերջում կայ մի կարճաօտ յիշատակարան, որից երեւում է, որ աւետարանս նորոգուած է և կազմուած Հայոց ՌՃԶ թուականին (1657 թ.) :

բ. Աւետարան բոլորագիր, երկու սիւնեակ, բաղկացած 282 թերթերից (թուղթ), 18 × 13 և իւրաքանչիւր էջը — 23 տողից : Աւետարանիչների մանրանկարները, բացի Մարկոսից, բոնում են ամբողջ էջը. մնացեալ նկարները ու զարդերը թէ և վատ չեն, սակայն շքեղ էլ չէ կարելի համարել : Ձեռագրիս յատկութիւնը նայելով, թւում է թէ, դեռ մտաւորապէս XVI դարու գրչագիրներին է պատկանում :

գ. Աւետարան գեղեցիկ բոլոր գրով, երկու սիւնեակ, թղթի վրայ, բաղկացած 326 թերթերից $10\frac{1}{2} \times 8$: Ձեռագրի սկզբում ուրոյն մագաղաթեայ թերթերի վրայ կան իննը մանրանկարներ Քրիստոսի երկրային կեանքից, ապա գալիս են Եւսեբիոսի կանոնները, պէսպէս զարդեր, թուղանների ու կենդանիների

նկարները: Մագաղաթեայ թերթերը, թուով 19, ինչպէս երեւում է, օտար ձեռագրից են առնուած. և նոցա նկարների ներկը գունատ է ու շիջած, մինչդեռ միւս նկարների գոյնը թարմ է ու պայծառ: Վերջում ունի յիշատակարան, որից ակներեւ է, գրչագիրը գրուած է 1641 թ. Սպահանի Շօշ գաւառում (Պարսկաստանի) ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնի Նարբ-Կալայի եզերքում: սըրբազրոյն է սմն Գասպար երէց:

դ. Խորհրդատեար՝ բոլորագիր, թղթի վրայ քաղկացած 20 թերթից, 28 × 20, իւրաքանչիւր էջը 23 տողից: Սկզբում կայ մի բարդ մանրանկար, որ պատկերացնում է եկեղեցու ներսը, ապա մի գեղեցիկ խորան ծաղկեայ նկարներով զարդարած. բոլոր էջերը շրջանակեալ են: Յիշատակարանից մենք տեղեկանում ենք, որ գրչագիրը գրուած է Հայոց ՌձԿ թուականին (1711 թ.), Փոքր Ասիոյ Թոխաթ քաղաքում. սրբազրոյն է Եղիայ, Սուրբ Բարսեղի եկեղեցում:

ը. Հնագիտական ընկերութեան երկրորդ հրատարակութիւնն է՝ Древности Восточныя (III. II Вып. II). Пруды Восточной

Комиссии Императорскаго Московскаго Археологическаго Общества. Изданные Одь редакціей М. Никольскаго и С. Клукаго. Москва. 1901 (Արեւելեան Հնութիւններ. Մսկվայի Կայսերական Հնագիտական ընկերութեան Արեւելեան Յանձնախմբի երկերը, հրատարակուած պ. պ. Նիկոլսկու և Սլուցկու խմբագրութեամբ. հատ. II, պրակ II, Մսկվա 1901 թ.):

Այս հատորը, բաղկացած 198 էջերից in 4°, բովանդակում է իւր մէջ հետեւեալ յօդուածները, վերաբերեալ հին Հայոց գրականութեանը.

ա. Բարոն Ռ. Շտակէլբերգի. Իրանական ազդեցութիւնը հին Հայոց կրօնական հաւատալեաց վրայ:

բ. Արսէն Վ. Կլթձեանի. Հին քաղաք Astuhini (Աստահանա):

գ. Գր. Խալաթեանցի. Հին Հայաստանի քանի մի աշխարհագրական անունների մասին՝ համաձայն Վանի բեւեռագիր արձանագրութիւնների:

Այնուհետեւ գալիս է Յանձնախմբի գործունէութեան արձանագրութիւնը, ուր ի միջի սյոց կան հետեւեալ յօդուածներ՝

Ա. Արսէն Վ. Կլթձեանի Երեւանի և

Ղարսի նախնիների հին յիշատակարանները և գերեզմանները:

Բ. Պոօֆ. Կօրչի. Կամենից - Պոդօլկի Հայոց դատատանական մատեանները Թաթարաց լեզուաւ, պաշուած Քիււ քաղաքի կենդրոնական գիււանատանը. (քաղուածք Խ. Յովհաննիսեանցի):

Գ. Խ. Յովհաննիսեանցի. 1. Հին Հայոց գրչագիրներ - Արգար Յովհաննիսեանի ժողովածուից:

— 2. Հոկոսիմէի վանքի արձանագրութիւնները Վաղարշապատում:

— 3. Մնացորդաց բնագիրը Լազարեան ձեմարանի հրատարակութիւն:

Գ. Պոօֆ. Միլլերի նկատողութիւնը Գր. Խալաթեանցի հետեւեալ յօդուածի առթիւ. Fragmente iranischer Sagen bei Grigor Magistros.

Ե. Գալուստ Տէր-Մկրտչեանի - Շահ-րիեարի բեւեռագիր արձանագրութիւնը:

Զ. Լ. Մսերեանցի - Ֆրիդրիկոս Միլլերի յիշատակին:

Է. Գր. Խալաթեանցի - 1). Մար-Արասի ժամանակագրութիւնը 2). Զհրատարակուած անվաւերականք Մ. Լյմինի թարգմանութեամբ:

3). Հին Հայաստանի քանի մի աշխարհագրական անուններին նուիրեալ զեկուցման քննադատութիւնը (նիստի միջոցին):

4). Ն. Մառ Մ. Խորենացու քննութեան մասին:

ՅՕԳՈՒԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ

Վերոյիշեալ յօդուածներից ամենամեծն Պ. Շտակէլբերգին է՝ բաղկացած 39 էջերից: Խօսենք դորա բովանդակութեան էական կետերի մասին:

« Հին Հնդկիները և Յոյները, ինչպէս կարելի է դատել մեզ հասած տեղեկութիւններից, ասում է բարոնը, պաշտում էին բնութեան տարերց զօրութիւնը: Հաւանական է կարծել, որ նոյնն էր նաեւ միւս հնդկաեւրոպական ազգերի հաւատալիքը, որի վերանորոգման համար գիտնականները ոչ սակաւ ճիգն են թափել, զիմելով համեմատական լեզուագիտութեան մեթոդին՝ զիտութեան օոյն ճիւղի ուսումնասիրութեան միջոցին: Սակայն համեմատական զիցարանութեան շնորհիւ ձեռք բերած արդասիքը շատ դէպքերում տակաւին թերի է մնում:

Բայց առհասարակ տեղիք կայ ենթադրե-
լու, թէ հնդկաեւրոպացի նախաժողովուրդը
երկրպագութիւն էր տալիս բնութեան ոյժե-
րին: Մեր նախնիքը, մեր օրերի վայրենի
ցեղերի նման, դիմում էին իւրեանց չաս-
տուածների օգնութեանը, երբ թշնամիները
կամ վայրի գաղանները յարձակվում էին
նոցա գիւղերի ու անասունների հօտերի և
երամակների վրայ, կամ բնութեան շար պա-
տահարների ժամանակ, երբ քանի մի ժա-
մուռայ միջոցին նոցա լաւագոյն յոյսերը կա-
րող էին դերեւ ելնել: Միւս կողմից նա-
խաջրհեղեղեան հնդկաեւրոպացին դիմելով
Լւր շաստուածներին, խնդրում էր շնորհել
իրան երկնային և երկրային բոլոր բարիք-
ները: Բայց Հնդկաեւրոպացւոց այսպիսի
միամիտ վերաբերութիւնը բնութեան ոյժե-
րին, զանազան ցեղերի բաժանուելուց յետոյ,
հարկաւ շէր կարող յարատեւել հաւասար
չափով առանձին և ուրոյն ցեղերի մէջ: Նսասա-
կեաց կեանքը և կուլտուրայի աստիճանաւոր
զարգացումը, որ յառաջ էր գալիս ծագումով
օտար և զարգացմամբ բարձր ազգերի ընդ-
հարումից, կամաց կամաց այլ ուղղութիւն
տուին խորհելու եղանակին և կրօնական հա-
յեացքներին: Այդպիսի զարգացումն կարելի

է տեսնել հին Հնդկաստանում, ուր Ռիգվե-
դայի կրօնը, հոգեւորականութեան և հասա-
րակաց կեանքի բարդ պայմանների ազդե-
ցութեան ներքոյ, տակաւ տակաւ ընդունում
է սիստեմատիքական վարդապետութեան
ձեւն:

Հնդիկների մերձաւոր ազգականները — Ի-
րանացիք, որ պատկանում են Հնդկա-Եւրո-
պական ազգերի նոյն արիական ճիւղին, ի-
րանց կրօնական զարգացմամբ խիստ տար-
բերվում են առաջիններից: Մինչդեռ հնդկա-
կան Արիացիք, նուաճելով Հնդկաստանի վայ-
րենի ցեղերին, կարող էին ինքնուրոյն կեր-
պով զարգացնել իւրեանց ժողովրդական ոյ-
ժերը, շնորհիւ նոր տիրապետած երկրի աշ-
խարհագրական դիրքի, Իրանացւոց այլ բախտ
վիճակուեցաւ: Գալով իրանց այժմեան հայ-
րենիքը, նոքա շուտով պիտի ընդհարվէին
զրացի ազգերի հետ, որոնք կուլտուրական
տեսակէտից բարձր էին կանգնած նորեկնե-
րից: Այդ ցեղերը պատկանում էին սեմական
տոհմին, որ նշանաւոր ազգեցութիւն ունե-
ցաւ հին աշխարհի կուլտուրայի զարգացման
առաջին սաղմերի վրայ: Յիշեալ ցեղերը վաղ
ժամանակից ներմուծելով իւրեանց կրօնա-
կան սիստեմի մէջ վերացական գաղափարներ,

մեծ ազդեցութիւն ունեցան իրանական կրօնի վարդապետութիւնների յառաջանալու վրայ (I. Darmestèter, Le Zend-Avesta. Paris 1893. Spiegel, Arische studien, Avesta). Զրադաշտը, իրանի կրօնի յեղափոխիչը, իւր վարդապետութեան մէջ մտցրեց ոչ սակաւ սեմական տարրեր. իսկ Տարարի, որ Պարսկաստանի հնագոյն պատմութեան ամենանշաւոր ազդերններից մինն է, ուղղակի պնդում է, թէ Զրադաշտը Երեմիա մարգարէի աշակերտներին է, բայց յետոյ իւր խաբէութեան պատճառաւ մերժուեցաւ նորանից: Ի դէպ է նկատելու, որ սեմական ազդեցութիւնը նըշմարում է նաեւ Աքեմենեաց կրօնի վրայ, որ երեւում է Անաշիա դիցուհու յիշատակութիւնից բեւեռագիր արձանագրութիւնների մէջ:

Արդ՝ կրեով իւրեանց վրայ սեմական խիստ ազդեցութիւն կրօնի տեսակէտից, իրանացիք եւս իւրեանց կարգին բազմակողմանի և բեղմնաւոր ազդեցութիւն գործեցին իւրեանց հարեան և նուաճեալ ազգերի վրայ: Այլապէս չէր կարող լինել: Տոկաւին Աքեմենեաց Պարսիկները տիրապետեցին, համարեա, ամբողջ Առաջաւոր Ասիային և մինչեւ այսօրս վերջինս քանի մի ազգերի լեզուները ու

վարք ու բարքը պերճախօս կերպով մեզ աւանդում են Պարսից տիրապետութեան մասին իրանց վրայ:

Այդ ազգերի թուումն էր նաեւ Հայոց ազգը, որ թէ իւր լեզուի, թէ իւր կեանքի քաղաքական և կրօնական կազմակերպութեան մէջ անդրադարձնում է այն սերտ կապը, որ երկար դարերի ընթացքում գոյութիւն ունէր իրանի և գորա հիւսիսային դրացիների մէջ: Հայոց զօրավարները և ինքնակոչները յիշում են Վարեհ Առաջինի օրերում Բեհեստանի բեւեռագրերի մէջ, ընդ սմին նոցանից մէկի անունը — Վադարշիչ — պատահում է նաեւ իրրեւ մի պարսկի անուն:

Սակայն այն տեղեկութիւնները, որ ծանօթացնում են մեզ Պարսից և Հայոց յարաբերութիւնների հետ, ակնարկում են լոկ այն իրողութեան վրայ, թէ Հայերը քաղաքական կախումն ունէին Պարսիկներից: Թէ որչափ էր Պարսկական կուլտուրայի և կրօնի ազդեցութիւնը Հայոց կրօնական և հասարակական կեանքի վրայ այդ ժամանակ, դժուար է մի որոշ գաղափար կազմել: Նոյնը կարելի է ասել դիադոքոսների (διδόχοος) այսինքն յաջորդների և Սելեւկիացւոց տիրապետութեան մասին Պարսկաստանի վրայ:

միայն երբ Պարսկաստանում հաստատուում է Արշակունեաց հարստութիւնը, մենք ձեռք ենք բերում աւելի լիակատար նիւթեր մեզ հետաքրքրող խնդրի լուծման համար: Եւ որովհետեւ մենք չգիտենք, թէ ո՞ր ժամանակ Ջրադաշտի վարդապետութիւնը հաստատուեցաւ Պարսկաստանում, ուստի հնարաւորութիւն էլ չունինք զէթ ի մօտոյ որոշել իրանական կրօնի ներմուծելն Հայաստան: Այդպիսի հանգամանքներում պիտի շատանանք Սարաբոնի վկայութեամբ, թէ նորա ժամանակ, այն է՝ առաջին դարում նախ քան Վերիստոս, Հայերը արդէն ընդունել էին Պարսից կրօնը:

Հայոց հնագոյն կրօնի մասին, յառաջ քան Պարսից կրօնի մուտքն Հայաստան, մեզ շատ քիչ քան յայտնի է: Հայոց բուն շատուածների կարգում կարելի է դասել Ամանորին¹, նոր դարու Ոգուն—Աւլէզներն եւս պաշտուում էին հին Հայերից:

Հանգուցեալ Մ. Էմինի երկասիրած «Հեթանոս Հայոց կրօնն ու հաւատալիքը» մենա-

1. Տպագրական սխալ համարելու է անշուշտ, Սմանոր Շմանոր բառերը, որ հեղինակի կողմից անտես է առնուած. Մ. Ծ.:

գրութիւնից անցել է երեսուն տարի և այդ միջոցին լոյս տեսած Լազարդի, Ք. Պատկանեանի, Հիւբշմանի և այլոց երկասիրութիւնները նորանոր նիւթեր մատակարարեցին առաջիկայ խնդրի ուսումնասիրութեան համար: Էմինը նոյնպէս սերտ կապ էր տեսնում հեթանոս Հայերի կրօնի և զրադաշտականութեան մէջ, սակայն միւս կողմից նա ժխտում էր իրանական շատուածների փոխառութիւնը Հայաստանում և առհասարակ հակումն էր ցոյց տալիս Գրիմի զիցարանական դպրոցին, որ փոխառումներ թոյլատրում էր զիցարանութեան դարերում աւելի փոքր չափով, քան թէ մեր ժամանակի ուսումնականները:

Այնուհետեւ բարոնը խօսում է այն իրանական ծագումն ունեցող շատուածների մասին, որոնք ընդունուած են Հայոց պանթէօնում: Նոցա մէջ առաջինն է Անահիտ. (համեմատ. Լազարդ. Armen. Studien. Մ. Էմին. Հիւբշման — Armenische Gramm. էջ 18): Արդէն Սարաբոնը գիտէր, թէ այս հայկական դիցուհին պարսկական ծագումիցն էր, ուստի կասկած չէ կարող լինել, որ ոչ միայն սոյն դիցուհւոյն անունը, այլ և այն կցկտուր տեղեկութիւնները, որ մեզ հասել են

նորա պաշտօնատարութեան մասին, բոլորն էլ փոխ են առնուած Պարսիկներէց. գորա վրայ ակնարկում է նաեւ Վինդիչմանը իւր այս գրուածքում՝ Die persische Anahita oder Anaitis. վասն զի Անահտին յատկացրած մակդիրներն Ագաթանգեղոսի մօտ – « մեծ տիկին », « Անահիտ տիկին », համապատասխանում են ավեստական – Ardvi Sūra Anāhiti և Պարսից Ardvi Sūrī Bānō մակդիրներին : Ծանօթութեանց մէջ պ. Շտակելբերգը ի դէպ նկատում է, թէ Anahita անունը իրանական լեզուից բաւարար կերպով չէ բացատրում. այս պատճառաւ շատ հնարաւոր է նորա ոչ իրանական ծագումն (զուցէ սեմական լինի) : Sensenը մօտեցնում է Անահտին բարիլոնեան Anunita – Istarին : (Հետեւում են Անահտին վերաբերեալ զանազան քաղուածքներ Ագաթանգեղոսի պատմութիւնից) : Սկզբում Ardvi Sura Anāhita-ն շրի դիցուհին էր, ինչպէս երեւում է Եասնայում (Ясна, Іасна) դորան նուիրեալ զլիսից. բնական է, որ այդ հանգամանքից են յառաջացել Անահտի մակդիրները Ագաթանգեղոսի մօտ : Չրի կենդանացուցիչ, մաքրող և առհասարակ բարերար զօրութիւնը աւելի զգալի է երկրագործին և հովուին Ա-

րեւելքում, քան Եւրոպայում : Արդէն Ավիտայում (համ. Ardvi sūr կամ Abān Yašt) Իրանի առասպելական կիսաստուած Թագաւորները պաշտօն են մատուցանում Anahita-ին, հայցելով նորա բարեխօսութիւնը իւրեանց խաղաղ կեանքի և պատերազմական գործողութիւնների միջոցին : Անահտական մեհեանների վրայ բարոնը կանգ չէ առնում. յայտնի է, որ դոքա գտնուում էին Երիզայ աւանում, Արտաշատում և Աշտիշատում : Հայոց Անահտին զոհեր մատուցանելու եղանակն էլ իրանական դրօշմ է կրում իւր վերայ. « հրաման ետ Թագաւորն Գրիգորի, զի պահպ և թաւ ոստո ծառոց՝ նուէրս տարցի բազնին Անահտական պատկերին » (Ագաթ.) : Սյդ պատկերը և ծառերի թաւ ոստերը, ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ « Baresman » (le Borsom, symbole de la nature végétale. Darmestéter le Zend – Avesta, I pag. LXXXV), որ հին Իրանացիք գործ էին ածում կրօնական ծիսակատարութեան միջոցին և յիշում են Ավեստայում զոհարութեան անթիւ ի պատիւ Ardvi sūra Anāhita դիցուհւոյն :

Բ. Արամազդ (համեմ. Lagarde, Ges. Abhdl. Hübschmann, Arm. Gram. 1, 24

-25) = հին Պարսից Auramazdā, ավեստական Ahurē Mazdao, արշակուն. - պեհլեւ Պharmazd, սասանակ-պեհլեւ. Hormizd (Ὅρμιζδης, Ὅρμιζδης) հին Հայոց ծայրագոյն երկնային շաստուածն է: Նորան կոչում են մեծ և արի Արամազդ, արարիչ երկնի և երկրի (Ագաթ.) և բոլոր շաստուածների հայր. «Եւ անդ կործանէին զբազինան եւս դիցն Արամազդայ՝ հօրն անուանեալ դիցն ամենայնի»: Նորա զուակներն են՝ Անահիտ և Միհր... որ (Անահիտը) մայր է ամենայն զգաստութեանց, բարերար ամենայն մարդկան բնութեան, և ծնունդ է մեծին արեւոյն Արամազդայ. «սպազայր հասանէր ի Մհրական մեհեան անուանեալ որդւոյն Արամազդայ» (Ագաթ.): Գարձեալ նոյն հեղինակը Արամազդին վերագրում է «լիութիւն պարարտութեան յարոյն Արամազդայ»: Այս բոլոր յատկութիւնները ու մակդիրները թէեւ համառօտ կերպով են արտայայտում Արամազդի նշանակութիւնը և զործունէութիւնը Հայոց շաստուածների շարքում, սակայն լիովին համաձայն են հին Պարսից Auramazda-ի և ավեստական Ahura-mazdao-ի յատկանիչ բնաւորութեանը: Ավեստական Ahuro-Mazdao յաճախ յիշ-

ւում է իբրեւ արարիչ տիեզերքի «dātā gaethānām astvaitinam¹».

Ahura-Mazdao-ին վերագրեալ բազմաթիւ ածականների մէջ Ավեստայում կան նաեւ՝ avanemna անյաղթ, avatanuyō հզօր, vāthwyō հօտեր պարգեւող, spananhuhao բարեկեցութիւն ստեղծող, և այլն:

Ագաթանգեղոսի վկայութիւնը, որ իբր թէ Անահիտը Արամազդի ծնունդ է, չէ հաստատում մեզ հասած Ավեստայի բնագրից. Ahura-Mazdao-ի դուստրը ըստ Ավեստայի, է spenta Armaiti, «երկրի ոգին», իսկ որդին – հուրն է. ātremča, Ahurahe-Mazdao putrem – զհուր, Արամազդայ ուստր: Եզնիկը արեւին կոչում է Խորաշետ 𐬨𐬀𐬎𐬎𐬭𐬀 – որդի Որմդդի: Ավեստայի և հին Հայոց այս կարծեցեալ տարբերութիւնը Արամազդի մասին, իբրեւ բացատրում է «հօրն դիցն ամենայնի» այն հանգամանքով, որ կամ Ագաթանգեղոսը Զրուանի փոխարէն գրել է Արամազդ, ինչպէս կարծում է Gutschmid, Kleine schriften, և կամ սոյն ղէպքում

1. Բառացի թարգմանութեամբ այս դարձուածը նշանակում է «Արարիչ մարմնաւոր (նիւթական) աշխարհների» Մ. Ծ.:

(7160-57)
65-0912

Յունաց զիցաբանութեան հայեացքները յարմարեցրած են հայկական պանթէոնին:

Ուշադրութեան արժանի է այն իրողութիւնը, որ Ագաթանգեղոսի կողմից Արամազդին ընծայած բնորոշ յատկութիւններին ամենից մօտ են այս շաստուածի այն գծերը, որ յիշուած են Գարեհի և Քսերքսեայ բեւեռագիր արձանագրութիւնների մէջ. Baga vazrka Auramazdā hya imām bumim adā hya asmānam adā hya martiyam adā hya šiyātim adā martiyahya. «Մեծ շաստուածից է Արամազդ, որ արար զայս երկիր, որ արար գերկինս, որ արար զմարդ, որ արար զյաջողութիւն մարդոյ»:

Պերսեպոլիսի արձանագրութիւնների մէջ Auramazdā կոչուած է՝ hya matništa bayānām, «որ վեհագոյնն է դիցն», նոյն տեղում Գարեհը աղաչում է երկնային շաստուածին «տոհմական դիօք հանդերձ գորավիզն լինել աշխարհին Պարսից»:

Հին Պարսից շաստուած Auramazdā-ի զլիսաւոր յատկութիւնների յիշատակումն յաճախակի կրկնուած է Գարեհի յաջորդների բեւեռագրերի սկզբում: Այսպիսի դիմումներն առ Ստուած, ինչպէս յայտնի է, և մեր օրերի արեւելեան հեղինակների երկա-

սիրութիւնների ներածութիւն են կազմում: Ի նկատի առնելով Ahuramazdā-ին նուիրած ածականների ներգաշնակ համաձայնութիւնը բեւեռագիրների և Ագաթանգեղոսի գրքում, մենք տրամադիր ենք կարծելու, շարունակում է պ. Շտակելբերգը, որ վերը բերուած շաստուածները հայ հեղինակից քաղուած պիտի լինին այն աղօթքներից և օրհներգերից, որոնք գործ էին ածուած Հայոց բարձրագոյն շաստուածի պաշտօնատարութեան միջոցին:

Իսկ ինչ որ վերաբերում է Արամազդանուան ձեւին հարկ է նկատել, թէ դա աւելի հին է պեհլեւի Oh(a)rmasd և Hormizd ձեւերից և պատկանում է այն իրանական բառերի դասին, որոնք քաղաքացիութեան իրաւունքը ստացան Հայոց լեւուած ոչ ուշ քան Արշակունեաց ժամանակն: Արմիզդ անունը գործածելով, Հայոց հեղինակները միշտ հասկանում են Պարսից շաստուածն Սասանեանց օրերի:

Գ. Արհմն (Եղիշէի և Եղնիկի մօտ Հարաման, Հարամանի, Խարաման) իրանական դիցաբանութեան շար հրեշտակն է: Թէեւ մենք ստոյգ ցուցումներ չունինք Հարամանի գոյութեան մասին հին Հայոց կրօնական

սիտեմի մէջ, բայց այնու ամենայնիւ, ասում է բարոնը, մենք չենք կարող ուրանալ, թէ Հայերը չէին հաւատում չար հրեշտակին: Հարկաւ, ի պատիւ սատանայի երբէք մեհեաններ չէին շինուում և այդ պատճառաւ նոցա կործանելու մասին խօսք չկար երբ քրիստոնէութիւնը մուտք գործեց Հայաստան: Հարամանի անունը չէ յիշուում նաեւ Աքեմենեանց բեւեռագրերումն, սակայն կասկած չկայ, որ երկուորակութիւնը արդէն տիրապետող կրօն էր Իրանում (Պարսկաստանում) Պարսից առաջին հարստութեան օրերում (Darmestéter, Le Zend-Avesta, հ. III. էջ LXVI):

Դորանից յետոյ բարոնը բերում է Եզնիկից հետեւեալ կտորը, որին հաւասարը տակաւին չէ գտնուած պեհլեւի գրականութեան մէջ այսինքն. Որպէս եւս ասեն՝ թէ Արզմին ասաց, ոչ եթէ չկարեմ առնել բարի ինչ, այլ չկամիմ և առ ի հաստատուն զբանն առնելոյ արար սիրամարգ:

Ինչպէս յայտնի է, Եզնիկները սատանային նկարում են սիրամարգի կերպարանքով և դորան կոչում են **سوس** այսինքն է՝ արքայ-սիրամարգ:

Սիրամարգի և սատանայի յարաբերութեան

մասին աւանդում են նաեւ մահմետական հեղինակները, ինչպէս կարելի է տեսնել **Տարիգ-է-գրին-Աթթարի հեռեւեալ տողերից՝**

خخ ای طاوس باغ هشت در
سوختی از زخم مار هفت سر

Ողջոյն քեզ, ո՞ սիրամարգ ութը դուռն (ունեցող) բաղից, դու տոչորուում ես եօթն գլխանի վիշապի (օձի) խայթոցից. և այլն: Ապա նոյն բանաստեղծը մի այլ տեղում պատմում է, թէ սիրամարգը, բարեկամանալով տգեղ օձի հետ, զրկուել է զբախտի երջանկութիւնից:

Դ. Միհր—Mithra Ալեքստայի և բեւեռագրերի. Յունաց հեղինակների Μίτρας. Համ. Windischmann, Mithra Ein Beitrag zur Mythengeschichte des Orients. Lagarde, Gesammelte Abhandlungen. Spiegel, Avest = Übers: Ագաթանգեղոսի վկայութեամբ «Միհրական մեհեանը» Բագայա-նիճումն էր գտնուում: Պարսից նոր զրականութեան մէջ արեւը կոչուում է **مهر** համ. «Վիտա և Ռամին» հազներգութիւնը: Mithra հաստուածի նշանակութեան մասին իրանական պանթէոնում տեսն — Darmesté-

ter. Le Zend-Avesta հ. II: Լագարդի և Հիւրչմանի կարծիքով Mithra բառի հին հայացած ձեւը պէտք է ընդունել «մեհ», որ պատահում է Մեհեկան (ամսի անուն) =

مهركان - Ֆիրդուսի, մեհեան, ամեհի բաներում:

Միհր գրելով հայ հեղինակները միշտ հասկանում են Պարսից չաստուած:

Ե. Սանդարամետ, Սպանդարամետ յիշուում է Ս. Գրքում, Մ. Խորենացու և Թովմայ Արծրունու պատմութեան մէջ: Սուրբ Գրքում դա Յունաց Διόνυσος բառի թարգմանութիւնն է. Մ. Էմինը Խորենացու երկրորդ թարգմանութեան մէջ «սանդարամետ» բառը բացատրում է իբրեւ իշխան ստորերկրեայ (դժոխքի): Լագարդի կարծիքով իրանական չաստուածութիւնը, որ համապատասխանում է ավեստական Spenta Armaiti ոգուն, յայտնի էր Փոքր Ասիոյ ազգերին եւս. դորա հետ նա կապում է նաեւ sandan չաստուածի և Կապադովկիացւոց σάνδαρον ամսի անունները:

Թէ որչափ ընդհանրացած էր հին Հայոց մէջ փոխառեալ Սանդարամետ ոգին, այդ երեւում է Սուրբ Գրքի թարգմանութիւնից: Եթէ Ավեստական «երկրի բարի հրեշտակը»

Հայոց Աստուածաշնչում կատարում է դժոխքի ոգու (չար հրեշտակի) դերը, պէտք է կարծել, թէ այդպիսի փոփոխութիւնը տեղի է ունեցել այնպէս, ինչպէս որ վեդական (Հնդկաստանի զրականութեան) dēva «աստուած» բառը Ավեստայում դարձել է «daeva» դեւ, այսինքն է քրիստոնէական կրօնի ազդեցութեան ներքոյ, որ ստորնացրել է հին պանթէոնի չաստուածներին: Հայ-պարսկական Սպանդարամետի չար հրեշտակ դառնալուն, հարկաւ, նպաստել է Սպանդարամետի յատկանիշ բնաւորութիւնը, իբրեւ երկրի ոգի առհասարակ:

Պարսից դիցապաշտութեան մէջ Spenta Armaiti համարւում է ոգի առաքինութեան և պարկեշտութեան, ջատագով - ոգի ողջախոհ կանանց:

Ֆիրդուսի, իւր Մատեան թագաւորաց գրքում, հաշուելով Պարսից ամիսների ոգիները, այսպէս է գրում 12դ ամսի سپندارمذ ոգու մասին:

سپندارمذ پاسبان تو باد
خرد جان روشن روان تو باد

«Թող սպանդարամետը քո պահապանը լինի»

Թող խոհականութիւնը քո լուսաւոր հոգու
յատկութիւնը լինի » :

Հասկանալի բան է, որ հայ-իրանական
չաստուած Սպանդարամետի դիցաբանական
բնաւորութեան վերադրած իմաստութիւնը,
չէր կարող հաշտուիլ դժոխային ոգու յատ-
կութեանց հետ, մանաւանդ սուրբ Գրքի տե-
սակէտից :

Զ. Տիր (Տիւր. Տրէ ըստ Լագարտի) : Այս
չաստուածը միայն մի անգամ յիշուում է Ա-
գաթանգեղոսի պատմութեան մէջ¹ : Ինչպէս
էլ հնչուէր նախնական ձեւն Հայոց չաս-
տուածի — Տիր, Տիւր, թէ Տրէ, բայց, ան-
կասկած, նա պատկանում է հին պարսկա-
կան tiri արմատին յատուկ անուանց զոր
օրինակ Τηριδατης, Τηριβάζος և ταίρες ձեւը
Կապադոկիացւոց օրացոյցում. (Lagarde.
Ges. Abhandl. էջ 260) : Պրոֆ. Nöldöke-ի
կարծիքով այս անուան նախնական իրանա-
կան ձեւն էր tiri կամ tiryā. այդ երկու
ձեւերից շատ կանոնաւոր կերպով կարող էին

1. Նախ դիպեալ ի ճանապարհի երազացոյց
երազընդհան պաշտաման Տիւր դից դպրի դե-
տութիւն քրմացն անուանեալ դիւան դրչի Ու-
մըղզի ուսման ճարտարութեան մեհեան :

յառաջանալ հայկականներն Տիր և Տրէ : Հին
իրանական tiri կամ tiryā չաստուածի մա-
սին մեզ ոչինչ յայտնի չէ. բայց Nöldöke
իրաւացի կերպով նկատում է, թէ Պարսից
անունը՝ Մերկուրիոս մուրակի՝ تير արդէն
ակնարկում է այն բանի վրայ, որ իրանական
Tiri կամ Tiryā չաստուածը հին Պարսից
Պանթէոնի գլխաւոր չաստուածութիւններից
մէկն էր بهرام هرمز ناهید չաստուած-
ների կարգում, որոնք մուրակների նախնա-
կան բարիլոնեան անունները փոխարինել են
իրանականներով : Պրոֆ. Մ. Էմինը Հայոց
Տիր չաստուածին տալիս է « դպիր և գրիչ »
մակդիրներ, յենլով պրոֆ. Խվօլտոնի գրու-
ածոց վրայ, ուստի երեւում է, որ յիշեալ
մակդիրները սեմական ծագումից են բղխում :
Թէեւ մեզ չյաջողեցաւ յիշատակութիւն գըտ-
նել Պարսից գրականութեան մէջ Տրի մասին,
իրրեւ երկնքի գրողի, սակայն Տուրուշկա
Հարստութեան թագաւորների դրամները վկա-
յում են, թէ ոչ իրանական ցեղերն էլ պաշ-
տում էին Պարսից Tiri կամ Tiryā չաս-
տուածն : Յամենայն դէպս ի նկատի պէտք
է առնել, որ Տիր կամ Տրէ՝ չնայելով իւր սե-
մական ծագմանը, որ նպաստել է Tiri կամ
Tiryā չաստուածին երկնային մուրակների

չարքը անցնելու, մտաւ Հայոց Պանթէոնը Պարսկաստանից, ուր և ստացաւ իւր սեմական գոյնը: 𐎧𐎡𐎴 մուօրակի պաշտօնը, իբրեւ գրողի, յայտնի է նաեւ Պարսից բանաստեղծներին (տե՛ս «Վիտա և Ռամին») Ֆէհր-Գուրգանի, և այլն):

Է. Վազազն: (Տե՛ս Պատմ. Ազաթանգ. Փ. Բիւզանդ) Ս. Գրքում 'Ερακλῆς անունը թարգմանուած է Վազազն (Լազարդ). Հայկական Վազազն ձեւին շատ մօտ է Հնդկասկիւթական դրամների վրայ գրոջմած 'Օր-լաչո ձեւն, որ, իւր կարգին, Արշակունիպեհիւեական ներկայացուցիչն է Ավեստայի Verethraghna-ի. այսինքն յաղթութեան ոգու: Հնագոյն սասանական ձեւը հնչում էր Varahran Օծարարնիս, իսկ յետին փամանակի սասանականը - Vahran, Ֆիրդուսի գրում է 𐎧𐎡𐎴 (համ. Stein, Zoroastrian Deities on indo - scythian coins, էջ 159):

Ետ հետաքրքիր աւանդութիւն Վազազնի մասին մէջ է բերում Անանիա Շիրակացի (VII. դար) որ է՝ «դարձեալ ոմանք յառաջնօցն Հայոց սասցին՝ թէ խիտ ձմերանի Վազազն նախնին Հայոց գողացաւ զյարդն Բաղամայ (Բարշամայ) Ասորոց նախնոյ, զոր և մենք սովորեցաք բնախօսութեամբ յարդգողի հետ անուանել»:

Այնուհետեւ բարոնը շարունակում է. մենք մինչեւ այժմ չափնարկեցինք Մովսիսի Խորենացու տեղեկութիւնների վրայ Հայոց հեթանոսական կրօնի վերաբերութեամբ: Ի նկատի առնելով հայագէտների¹ սկեպտիկական վերաբերութիւնը այս պատմագրի երկերին, մենք թոյլ շտուկնք մեզ օգտուելու նորա ցուցումներից մեր խնդրի մասին:

Սակայն սոյն դէպքում բացառութիւն անելով, մենք ամբողջօրէն մէջ կը բերենք Խորենացուց Վազազնի ծննդեան նուիրեալ երգը.

Երկնէր երկին և երկիր

Երկնէր և ծիրանի ծով

Երկն ի ծովուն ունէր

զԳարմրիկ եղեգնիկն և այլն, և այլն:

Այս հատուածում կարելի է արձագանգներ տեսնել այն դժերի, որով օժտուած է Հայոց Վազազնի նախատիպ՝ ավեստական

1. Բարոնը այս տեղ ափնարկում է Պ. Գր. Խալաթեանցի «Հայկական վէպի վրայ Մ. Խորենացու Հայոց Պատմութեան մէջ». առանց յիշելու, որ այդ ուսումնական քննութեան մասին տարբեր կարծիք են յայտնում Ս. Պետերբուրգի Համալսարանի պրոֆ. Ն. Մառը, Նորայր Բիւզանդը և այլք: Մ. Ծ.:

Verethraghna-ն, որի վրայ արդէն մատնա-
ցոյց են եղել պրոֆ Lagarde և Fr. Müller.
տես Յաշտ 14դ (Bahirām Yasht) Geldner-ի
հրատարակութեան:

Ապա, բարոնը մի քաղուածք եւս բերում
Շահնամէից (մատեան թագաւորաց – Ֆիր-
դուսի). դա իրանական սպարապետ Տուսի
երազն է՝

چنان دید روشن روانش $\frac{3}{2}$ وان
که رخسند ه شهره بر آمد زاب
بر شعم رخشان یکی تخت عاج
سیاوش بر این تخت بانر و تاج
لبان پر ز خنده زبان چرب کوی
سوی طوس کردی چو خورشید روی

(Թարգ.) «Նորա լուսաւոր հոգին երազում
տեսաւ հետեւեալն՝ ջրի տակից ծագում էր
լուսաճաճանչ կանթեղ. կանթեղից բարձր
հանգչում էր փղոսկրեայ գահը. այդ գահի
վրայ բաղմած էր՝ թագը գլխին՝ արքայական
վեհուութեամբ Սիյավուշը. նորա շրթունքները
ժպտում էին, նորա խօսքերը լի էին քաղ-
ցրութեամբ. նա իւր արեւանման դէմքը
դարձնում էր դէպ ի Տուսը»:

Մէջ բերելով Շահ-Նամէի ոտանաւորները,

մենք, նկատում է Պ. Շաակելբերդը, դի-
տաւորութիւն չունինք արձանագրելու որ և
իցէ անմիջական առնչութիւն դոցա և Խո-
րենացու հատուածի մէջ: Շահ-Նամէի ոտա-
նաւորների մէջ առհասարակ յիշուում է այն
բաղմածիւ երազներից մէկն, որոնք Պարսից
վէպի յատուկ բնաւորութիւնն են կազմում.
մինչդեռ Հայոց պատմագիրը աւանդում է,
գուցէ մասամբ կարծեցեալ՝ ժողովրդական
երգ: Բայց ինչ և իցէ, երկու հատուածնե-
րումն եւս նշմարում է արեւի ծագման վե-
րաբերեալ առասպելի հնագոյն արձագանգը:
Ի դէպ նկատենք, որ Սիյավուշը իրական
վէպերում հռչակուում է ոչ այնքան իբրեւ
դիւցազն իւր սխրագործութիւններով, որքան
իբրեւ զեղեցկագէժ՝ պատանի իւր զերբնա-
կան զեղեցկութեամբ և համեստ բարքով:
Սակայն պէտք է յարել, որ ոչ համեմատա-
կան դիցաբանութիւնը, ոչ էլ Ալեքստան ի-
րաւունք են տալիս մեզ Սիյավուշին դա-
սելու հին-իրանական շաստուածների շարքը,
ինչպէս զոր օրինակ $\frac{3}{2}$ چو خورشید روی, Իմա կամ

1. «կարծեցեալ» ասելով բարոնը կրկնում
է միայն Պր. Խալաթեանցի ենթադրութիւնը,
որ, թերեւս ընդ միշտ ենթադրութիւն մնայ:
Մ. Շ.:

իմա խշէտա Ավեստայում: Սիյավուշի անունը յիշուում է ոչ իդեդների առասպելական թագաւորների թւում. Ավեստայում նորա տալիս են մակդիրն «Zürčšāta» ի զոր սպանուած. (տ. Յաշա IX, 18). Իններորդ Յաշտում (71) Սիյավուշը յիշուում է այն անձանց թւում, որոնք օտտուած էին արքայական փառօք (kavašm qarenanš).

Իսկ ինչ որ վերաբերուում է Վաշագնին վերաբերեալ Հատուածին Մովսէս Խորենացու պատմութեան մէջ, պէտք է նկատենք, որ մենք չենք ներել¹ մեզ խօսել նորա ծագման մասին, աչքի առաջ ունելով այն խիստ դատավճիռը, որ նորագոյն Հետազօտողները

1. Բարոնի յիշեալ խօսքերը դարձեալ ապացուցանուում են, որ նա, բարոն Շտակելըերզը միանգամայն կաշկանդուած է, Գր. Խաւաթեանցի վերը յիշուած Ուսուումական Քննութիւնից: Ենթադրենք մի ըսպէ, որ Մ. Խորենացին, ըստ վերջին Քննութեան, ապրել է VII կամ VIII դարում. միթէ՞ այս հանգամանքը արգելուում է նորան զրի անցնել հնագոյն ազգային աւանդութիւններ, խօսել զոր օրինակ այնպիսի հնութիւնների վրայ, որոնց գոյութիւնը Քրիստոսից 900-800 տարի առաջ է: (Վանի բեւեռագրերը): Մ. Ծ.:

արձակել են Մ. Խորենացու մասին: Մենք միայն դիմում ենք հայագէտներին, որոնք նուիրել են իրանց Խորենացու Պատմութեան ուսումնասիրութեանը, Հետեւեալ խնդրով չէ՞ կարելի արդեօք ենթադրել, որ Մովսէս Խորենացին, ծանօթ լինելով Փիլոնի և Անանիա Շիրակացու գրուածքներին, ուր Հայոց Վաշագնը մօտեցրած է Ապողոնին կամ արեգական, Վաշագնի անունը վերագրէր Ավեստայի՝ ստեղծագործութեանց վերաբերեալ՝ այն օրհներգերից մէկին, որոնց օրինակները Հասել են մեզ Դիոն Ոսկերերանի երկերում: (Dion Chrysostomus; համ. ZDMG 19. 51, 63 - Oratio Borysthenica (36) թ. 449 ed. Dindort.)

Բաց ի այս իրանական ծագումից յառաջացած շատուածներից, որ պաշտում էին հին Հայերը, հայ մատենագիրներին յայտնի էր նաեւ Ավեստայի Zrvan-ը, Զրուան = պեհլեւի Zurvān, Zurvān-i-akanarak, Zurvān-i-akanar: Եղնիկը Զրուան բառը ճիշդ չէ թարգմանում «Բախտ կամ փառք», ինչպէս իրաւացի նկատում է Հիւբշմանը. այն ինչ այս բառիս արմատական նշանակութիւնն է «ժամանակ»: Եղնիկի պատմութեան մէջ Պարսից Վլուրկ հրամանատարը Զրուանին

կոչում է «մեծն աստուած» : Եզնիկի և Եղիշէի ասելովը՝ Որմիզը և Արհմն համարուում էին որդիք Զրուանի, որ զոյութիւն է ունեցել աշխարհիս ստեղծագործութիւնից առաջ : Սակայն մեզ մատչելի Ավեստայի բոլոր յիշատակարաններում Զրուանը, համեմատաբար միւս չաստուածների հետ, յետին տեղն է զբաւում : Այ մի տեղ չէ յիշատակուում մեհեանների կամ ասորուշանների մասին, որ Հայերը շինած լինէին ի պատիւ Զրուանի :

Ավեստայում Zrvan-akarana (անսահման ժամանակ) դեռ եւս յերեւան է դալիս միանգամայն վերացական մտքով. միայն տակաւ առ տակաւ, երբ Պարսից կրօնը աւելի շահագրգիռ ուղղութեամբ է առաջ ընթանում, կամ գուցէ, օտարազգի կրօնական սիստեմների ազդեցութեան ներքոյ, Ավեստայի գիտուն վերծանողները «անսահման ժամանակը» հայր դարձրին երկուորական սկզբունքի (չարի և բարւոյ) երկու զլխաւոր ներկայացուցիչների : Մի զբաղաւորական աղանդի հետեւողները, ինչպէս յայտնի է, կոչում էին զրուանականք. այդ աղանդաւորները բարի ու չար ոգուն վերագրում էին մի բարձրագոյն, գաղափարական սկզբունքին :

Ի նկատի առնելով այն հանգամանք, որ Եզնիկը, ապրելով քրիստոնէութեան և զհեզանց մոգութեան ահեղ կռիւների միջոցիւ շատ խիստ կերպով յարձակուում է «Զրուանի առակի» վրայ, մենք տրամադիր ենք կարծելու, թէ Հայերի մէջն եւս կային այս շատուածի երկրպագուները : Բայց դորանով, մենք ի հարկէ, չենք կամենում ասել, թէ զրուանականների վարդապետութիւնը տիրապետող կրօնն է եղել Հայաստանում կամ Վրաստանում : Միհրնբութի յայտնի նամակը Հայերին (Եղիշէի Պատմ.) ակնարկում է այն իրողութեան վրայ, որ զբաղաւորական կրօնը, հինգերորդ դարում պետական կրօն լինելով Պարսկաստանում, դաւանում էր Զրուանին իբրեւ հայր Որմիզի և Արհմնի, ապա ուրեմն շատ բարձր դիրք ունէր կրօնական տեսակէտից : Այդ բանը հաստատուում է նաեւ Եզնիկի ցուցումներից : Կարելի է մինչեւ անգամ ենթադրել, որ զրուանականների աղանդը, մազդեզականների աղանդի նման, Կաւատ I (489-531) օրերում մի առ ժամանակ Պարսից դրանը տիրապետող վարդապետութիւնն էր : Յամենայն դէպս պէտք է այն եւս աչքի առաջ ունենալ, որ Միհրնբութիւնը, որ հռչակուած էր Պարսկաստանում

իւր կրօնական եռանդով ու բարեպաշտութեամբ չէր կարող բնաւ հերձուածող համարուիլ Սասանեանց պալատում ընդունուած կրօնի տեսակէտից:

Բաց ի այս բարձրագոյն ոգիներին ու շատուածներին, իրանական դիցաբանութեան մէջ կային նաեւ երկրորդական ոգիներ կամ քաջեր:

Չար ոգիների մէջ գլխաւորներն՝ դեւերն էին, որոնք մինչեւ ցայժմ էլ յայտնի են Կովկասեան շատ ցեղերին: Եղնիկը իւր «Եղծ աղանդոց հեթանոսացն» գրքում դեւերի մասին ասում է հետեւեալն՝ «որպէս յորժամ քաղաքք և գիւղք աւերեսցին, և անդ դեւք բնակիցեն, և կեղծս ի կեղծս յայտնիցին, և մարդկան ըստ կեղծեաց նոցա անուանս եւ դեալ՝ զոմն յուշկապարիկ, զոմն պարիկ, զոմն համբարու կոչիցեն¹» իրանական դիցաբանութեան դեւերը, որոնք Հարամանի արբանեակների դերն էին կատարում, ժողովրդեան յիշողութեան մէջ մնացել են հին կրօնի ան-

1. Տես. Եղնիկայ Կողբացւոյ Բագրեւանդայ եպիսկոպոսի Եղծ Աղանդոց ի վէնեաիկ) 1825. էջ 98. ուր Բարունը գրում է «կոչեցին» փխտանակ «կոչեցեն»: Մ. Ծ.:

Այդ դեւերը յիշում են Հայոց գրակ: Թեան մէջ եւս: Մովսէս Խորենացին, ըրեալ, իրրեւ աղբիւր կասկածելի է զուպատմական տեսակէտից, սակայն շատ թանկագին է Սասանեանց օրերի Պարսկաստանի ուսումնասիրութեան համար¹, մէջ է բերում Հայոց վրայ թագաւորող Շապհի այս պատասխանը Ատոմ Մոկացու նախարարին. «դու երթիջիր, զի ի քարինս դիւաց է շահատակել» (Պատ. գր. III. գլ. 55). Նոյն Մ. Խորենացին մեզ աւանդում է, թէ «վիշապազունք գողացան զմանուկն Արտաւազը, և դեւ փոխանակ եդին» (III, 61)²: Համ. նաեւ Փաւստոսի Բուզանդացու VI դարու թեան VIII, գլ. «դեւ ուրեմն հարաւ ի քեզ» (Սյս խօսքերը մի աւազակին ասում են նորա կինը և ընտանիքը, երբ նա մի օր տուն վե-

1. A la bonne heure, կը նկատենք մեր կողմից: Մ. Ծ.:

2. Սյս աւանդութիւնը Խորենացու պատմութեան II գրքի, 61 դ գլխումն է, և ոչ թէ III դ գլխի, 61 դ գլ.: Սյսպիսի անճշտութիւններ պակաս չեն բարոնի յօդուածում: Գուցէ մեղքը սպարանի կողմիցն է: Մ. Ծ.:

բաղաճնալով, հրամայում է իւրայնոց: « Արիք կամք յաղօթս, վասն զի երէց եմ » . իսկ երէց՝ բռնի ձեռնադրել էր նորա Փաւստոսի Պատմութեան մէջ մի յայտնի խեղկատակ Յոհան եպիսկոպոսը. Մ. Ծ .): Գալով պարիկ անուան, շարունակում է բարոնը, դա, անկասկած, իրանական — պեհլեւի ծագումիցն է. համ. Ավեստայի pairikā, պեհլ. parik, նոր Պարսից 𐭎𐭅𐭎 (Հիւրչման. Հայ. Քեր. I. էջ 228, 523):

Մինչդեռ ավեստական pairikā և պեհլեւի parik իգական սեռի դեւ են նշանակում, 𐭎𐭅𐭎 նոր Պարսից բանաստեղծութեան մէջ բարի հրեշտակի դերն է կատարում, որ օժտուած է գերբնական զեղեցկութեամբ: Եզնիկի վկայութիւնից ճշգրիտ չէ որոշում այս ոգիների բնատրութիւնը հին Հայոց հաւատալեաց մէջ և մենք տրամադիր ենք նոցա համարելու, պեհլեւի ոգիների նման, աւելի չար, քան թէ բարի:

Յուշկապարիկ¹ բառը այնքան էլ պարզ չէ

1. Ըստ Հայկազեան բառագրքի՝ «Իււղ ցաւաքային, կամ ջրային, և կամ երկակենցաղ. առաւել մտացածին՝ խառնակ կենդանի որպէս Պարիկ իշուկ, այսինքն իշացուէլ. յն. Onocentaurus onocentaurus. որ և Համբարու, և ձիացուէլ. յն. ἰπποκένταυρος. և այլն: իսկ ըստ Եղիշտարի

մեզ համար, ասում է հեղինակը. այս բառիս երկրորդ մասն—պարիկ—բոլոր ուսումնական քննադատների կարծիքով, նոյն է թէ նախընթաց անունն ոգիների. իսկ առաջին մասն Հիւրչմանը համեմատում է, թէ և փոքր ինչ տատանուելով, պարսկական 𐭎𐭅𐭎, էշ, բառի հետ (Angelo à S. Joseph—Garaphylacium linguae Persicae էջ 33). Եզնիկը հետեւեալ կերպով է նկարագրում այս ձիւաղներին. « յուշկապարկաց ասեն բնակել յաւերակսն, զոր յոյն լեզու իշացուէս ասէ »: Եզնիկի յուշկապարիկ բառի թարգմանութիւնը — իշացու — հաստատում է այն հանգամանքից, որ Հայոց « յուշկապարիկը » Աստուածաշունչ զրոց մէջ համապատասխանում է Յունաց *ὄνοκένταυρος* բառին (Մարգարէութիւն Եսայեայ գլ. 13, 34. Մ. Խորեն. գր. II. գլ. 63):

Հայոց դիցաբանութեան մէջ կասկածելի է նաեւ համբարունների անուան ծագումը, որ պատահում է Եզնիկի և Սուրբ գրոց մէջ. (Միքիայ, Եսայեայ մարգ.) օր. զգասերաց

Հիւրմիւզի՝ Յուշկապարիկը կամ Անտուարուք, ծնեալք յԻքսիսնէ և յամպոյ. հրէշք մարդակերպը ի միջոյ և ի վայր ձիակերպը. (սես ծանօթ. առաջին գրոցն « Արկածք Տելեմաքայ » . Վենետիկ, 1880 թ.): Մ. Ծ.:

համբարեաց – θυχατέρων σειρήνων. Յորայ. 30. Եղբայր եղեւ համբարուաց – ἀδελφός γέρονα σειρήνων. Երեմ. դատերք համբարեաց – θυχατέρες σειρήνων. Եսայ. համբարուք – σειρήνες. և բնական թիւն համբարեաց – ἐναύ-
λεις σειρήνων, և այլն:

Հին Հայերը կարծում էին, թէ «համբարուաց ծնունդք գոն և մեռանին» Եզնիկ: Գժբաղդարար այս բառիս ճիշդ ստուգարանութիւն տակաւին յայտնի չէ: Մենք ենթադրութեամբ միայն համեմատում ենք համբարուն Հայոց համբար բառի հետ (de Lagarde Arm. stud. էջ 82), որ նոյնպէս պարսկական ծագումիցն է. այս դէպքում Հայոց «համբարու» մօտ է հին Պարսից hambarruna բառին, որ մօտաւորապէս նշանակում է՝ տան ոգի, դեւ (Ռուսաց «domoroy»):

Եզնիկը յիշում է նաեւ ծովացուլի մասին, որ իբր թէ կովից է ծնուել – «գոր ի կովէ եղեալ ասն»։ Այդ ծովացուլերը Պարսից զիցաբանութեան մէջ եւս յայտնի են: Բունդեհեղում (հրատար. Iusti գլ. XIV և այլուր) կարգում ենք՝ «ծովացուլի (ցուլ-ձուկն) մասին աւանդում են, թէ նա ապրում է բոլոր ծովերում. երբ նա գոռում գոչում է, բոլոր ձկները յղանում են և ծովային բոլոր

վնասակար կենդանիները ծնում են իւրեանց սերունդները»։ Այս ծովացուլը – gāvmāhik պեհլեւի լեզուաւ – յիշում է նաեւ Ֆիրդուսի, (էջ 444, 190), ուր աւանդում է Սուհրաբի նժուգի մասին, որ իբր թէ նորա սմբակի հարուածից սոսկաց մինչեւ անգամ gāvmāhī

(خم سمش کاوماهه) ستود

Պարսիկների, Քրդերի և Օսերի կարծիքով այդ առասպելական ցլի եղջիւրների վրայ հանդչումէ համայն տիեզերքը: Քրդերը գօրան կոչում են gāmāsi, իսկ Օսերը – «գէխ՝ խիլխէցէգ գալ» – երկիրը պահող ցուլ: Նոյն ցլի մասին յիշում են նաեւ Պարսից հետեւեալ քերթողները՝ Ֆերիդ-էդդին Աստարը և Օմառ Խէյեամ: Ահա Աստարի երկտողը՝

چون زمين بر پشت کاو استناد راست
کاو بر ماهی و ماهی بر مواست

«Երբ երկիրը հանդչում էր ցլի կռնակի վրայ – ցուլը ձկան, իսկ ձուկն եթերի վրայ»
Միւս բանաստեղծ – Խէյեամը գրում է՝

کاو پست بر آسمان و فامش پروین
یک کاو دگر نهفق بر زیر زمین

« մի Յուլ կայ երկնքում – անունն է Պերվին (բազմաստեղք) . իսկ միւս ցուլը թաքչում է երկրի տակը » : Վիթխարի ծովացիների մասին Ֆիրդուսի աւանդում է Քէյ Խոսրու թագաւորի նաւազնացութիւնը նկարագրելու միջոցին : Թէ և ծովացիների մասին Եզնիկի հարեւանցի նկատողութեան մէջ չէ ակնարկուած այս առասպելական կենդանիների և հին Հայոց աշխարհիս ստեղծագործութեան վերաբերեալ աւանդութիւնների աւրնչութեան վրայ, սակայն, մենք, այնու ամենայնիւ, կարծում ենք, թէ այդպիսի մի կապ դոցա մէջ պէտք է լինի, ի նկատի առնելով, որ ստորերկրեայ ցլի մասին աւանդութիւնը մինչեւ ցայժմ ընդհանրացած է Կովկասեան ազգերի մէջ և ի մասնաւորի Հայոց և Վրաց մէջ (տ. Erekert, der Kaukasus und seine völker էջ 207) : Խօսելով հին Հայոց երեւակայական ոգիների մասին, Եզնիկը յիշում է նաեւ – շահապետք վայրաց. այսինքն տեղերի վերակացու գեւին, որ երեւում էր մերթ օձի, մերթ մարդու կերպարանքով : Ազաթանդեղոսի վկայութեամբ շահապետը գերեզմանների հսկողն էր : Այդ բառը, անտարակոյս, համապատասխանում է ավեստական šoithrapaiti, որ նշանակում է՝ « զա-

ւանների իշխան » : Պարսից կարծիքով հարստութիւնը և զանձերը գտնւում են օձերի հսկողութեան ներքոյ : Այսպէս Սադին իւր գուլիստան գրքում ասում է

دوسر کنج مار

գանձի վրայ հսկում է օձը

کنج دى، دستاند و مار دماند

գանձը տարան նոքա և օձը մնաց :

Ոգիներն « ἄρχοντες » անուամբ պատահում են և Յունաց մօտ (տ. Chwolsohn, die Isalier II, էջ 186) . Վրաց մօտ ոգին կոչւում է « Բատօնի » (Դուբրովիս – Պատմ. պատերազմի և Ռուսաց տիրապետութեան Կովկասում II, էջ 173) :

Անցնենք այժմ հին Հայոց այն հատալեաց, որոնք վերաբերում են երկնային լուսաւոր մարմիններին : Վերը մենք արդէն առիթ ունեցանք ակնարկելու Հայոց հեղինակների երկերում այն հատուածների վրայ, որոնք հաստատում են այդպիսի աւանդութիւնների գոյութիւնը երկնային լուսաւոր մարմինների վերաբերութեամբ Հայերի մէջ : Հին Հայոց շատուածների այսպիսի աւրնչութիւնը երկնային մարմինների հետ մա-

նաւանդ պարզ արտացոլում է Վահագնի և Տերի վրայ:

Երկնային մարմինների անունը հին Հայոց մօտ — որչափ հնար է դատել լեզուով պահպանուած տեղեկութիւններից, չէ կրում իւր վրայ օտար լեզուի փոխառութեան կնիքը: Արեւին երկրպագութիւն էին մատուցանում աղանդաւորները, որ կոչուում էին արեւորդիք. այդ հեթանոսական աղանդը մնացել էր մինչև XII դարը Հայաստանում: Բայց Հայոց յիշեալ հեթանոսների կրօնը հիմնուած էր սեմական սկզբունքների վրայ: Պրօֆ. Խփուսոն այս Արեւորդոց համարում է Շեմսիէ վարդապետութեան հետեւողներ (Die Ssabier und der Ssabismus I. 292).

Հին հեղինակների գրուածքներում մենք չենք գտնում պարզ և ճշգրիտ ակնարկներ, որ Հայաստանի բնակիչները արեւ պաշտելիս լինէին, բացի վերոյիշեալ աղանդաւորներից, Զրադաշտի հետեւողների մէջ արեւը, որին վերագրում էին կենդանարար և քաւիչ զօրութիւն, մեծ պատիւ էր վայելում: Սասանեանց հարստութեան արքայն Յազկերտ II-ը (438—457), կամենալով Հայերին Պարսից կրօնի դարձնել հետեւեալ հրամանը արձակեց. «ամենայն ազգ և լեզուք՝ որ են ընդ

իմով իշխանութեամբ՝ դադարեսցին յիւրաքանչիւր մոլոր օրինաց, և միայնոյ եկեսցեն յերկրպագութիւն արեգական, զոհս մատուցանելով և աստուած անուանելով» (տես Եղիշէ էջ 22. հրատ. Խ. Յովհաննիսեանց. Մոսկուա 1892):

Գալով լուսնի դերին Հայոց հաւատալեաց մէջ, պէտք է նկատել, որ այդ կողմից մենք աւելի բարեպատեհ պայմանների մէջ ենք: Այս առթիւ արժանի է մեր խորին ուշադրութեան Անանիա Շիրակացու (VII դար.) ցուցումները. որ, երբեմն, ակնարկում է իւր հայրենակիցների ժողովրդական հաւատալեաց վրայ: Պրօֆ. Ք. Պատկանեանի հրատարակութեան 49 էջերում Անանիա՝ խօսելով լուսնի մասին, հաղորդում է մեզ հետեւեալն. «բայց առաջինքն, որ ջանացան հասու լինել նմա, այսպէս ասացին, եթէ լուսինն տարր է սեղմ, խիտ, մաքուր, գնդաձեւ, և ոչ ունի զլոյսն բնութեամբ՝ այլ հաղորդութեամբ յարեգականէ առեալ»: Մի այլ տեղում նոյն Անանիան (էջ 66) ասում է. «քանզի առաջին հարքն զլուսին դայեակ և սնուցիչ բուսոց անուանեցին»: Այս երկու հատուածներն էլ մտքով մօտ են Ավեստայի հայեցուածներին: Եթե՞ներորդ կամ Մախ

(Māx) – Յաշուում մենք կարդում ենք այս հատուածը *āat̄ yat̄ ma°n̄hem raoešus̄ tā-paieiti, mišti urvaranām zairigaonanām zaramaem paiti zemādha uzuešieiti. դա նշանակում է՝ «իսկ եթէ (արեւել) լոյսը տա-բացնում է՝ լուսինը, այն ժամանակ երկրի վրայ միշտ բռնում է ոսկեծաղիկ բոյսերի դալարը»* : Ոչ պակաս հետաքրքիր հատուած մենք գտնում ենք նաեւ Եղնիկի «Եղծ կրօնից Յունաց իմաստնոցն» երրորդ գրքի 217 էջերում (Վենետիկ 1826) . «Որպէս կախարհաց տեսեալ ի ժամանակի հրամանաւ Ստուծոյ զլուսնոյն արիւնագոյն լինելոյ զկերպարանն՝ դիւի նմանել լուսնի բարբառնջին. թէ զլուսին իջուցանիցեն» :

Հնդիկների և իրանցիների մէջ կարծիք է տարածուած, որ իբր թէ լուսինը, արեւը և աստղերը (խաւարման միջոցին) ենթարկւում են դեւերի և վիշապների յարձակմանը :

1. Ավեստայի բնագրում դրուած է բայտap. հայերէն – տապիւմ. մեր շեղումը դա չէզոք բայ է. մինչդեռ ավեստականում – ներդործական է. ըստ Iustiի բառքքի ներկայ անցողական եզ. օ գէմբը – tap բայից կը լինի՝ t̄apayēiti. բարունը փոքր էնչ տարբեր կերպով է գրում tā-paieiti: Մ. Ծ.:

Ֆերդուսի այդ առթիւ գրում է (էջ 695, 234):

خوار و ماه گفتی بزنگ اندوست
ستاره بکام نهنگ اندوست

«Դու կ'ասէիր թէ՝ արեգակն ու լուսինը (այլ, պարզ) գոյն են ընդունել. իսկ աստղերը ընկել են կոկորդիլոսի բերանը» . դարձեալ .

شنیدم که داستان جادو پرست
بهر کار یازد بخور شید دست

«Ես լսեցի, թէ կախարդ Դեստանը ամենայն բանում ձեռք է մեկնում արեւին» :

«Վիսա և Ռամին» վիպասանութեան մէջ կարդում ենք՝

رست و شاد دست از دها ماه

որ նշանակում է՝ «ազատուեցաւ լուսինը վիշապի ձեռքից» : Պարսից կարծիքով, արեգական, լուսնի և աստղերի երկրպագուներ էին համարւում իրանի բնակիչները նախքան Զրադաշտի կրօնի մուտքն նոցա երկրը : Այսպէս Ֆերդուսի աւանդում է, որ իբր թէ Վշնասպ թագաւորը իւր պալատում դրել

է Զամշիդի պատկերը, որ արեւ ու լուսին էր պաշտում:

برو بر نكاريدي جوشيد، ا
چساث ادان ملام و خورشيدى

Յայտնի է, որ Զրուանականների զրադաշտական աղանդի վարդապետութեան մէջ մուրթակներին երկրպագելն առաջին տեղն է բռնում, ինչպէս երեւում է այն համառօտ հատուածից, որ բերում է Spiegelը իւր Die traditionelle Litteratur der Persen երկասիրութեան 161-166 էջերում: Ըստ Զրուանականների վարդապետութեան, որ սեմական ծագումից է բղխում, մուրթակները, համաձայն իւրեանց յատկանիշ բնաւորութեան և ազդեցութեանը մարդոց վիճակի վրայ, բաժանում են երեք դասակարգի: Բարի մուրթակներ, որ բախտ են բերում, համարում էին՝ բաց ի արեգակնից ու լուսնից, Լուսաբերը և Լուսնթազը. իսկ չար - Կռոնոս և Հրատ խառն Փայլածուն: Յենդով Խվորսոնի հարուստ նիւթերի վրայ, Շպիդէլը կարծիք է յայտնում, թէ զրուանականների հաւատալիքները փոխ են առնուած սեմական աղբիւրից:

Ի դէպ ենք համարում Անանիա Շիրակացու երկերից քաղել երկու հատուածներ, ուր խօսւում է մուրթակների մասին. (64, 16). «Ասեն հեթանոսք ի սոցանէ զոմանս բարերարս և զոմանս թշուառացուցիչս, որպէս խնդրեն տանուտէրութիւնս, առէս աստեղ՝ որ է երեքշաբաթ, զոր ասեն ոչ բարւոք ճանապարհորդէին, կամ առնիցէ սկիզբն գործոյ: Փոքր ինչ յետոյ - «Նմանապէս զտանուտէրութիւն Կռոնոս աստեղ որ է շաբաթ, զոր ասեն ամենայն թշուառութեան պատճառ»: Դարձեալ՝ (էջ 65). «Իսկ բարերար աստեղքն են լուսնթազ, լուսաբեր, և խարդախք - Երեւակ. Հրատ»: Ապա՝ «Իսկ փայլածուն հասարակաց բնութիւն»: Երեւակի և Կռոնոսի վատ ազդեցութեան մասին մարդոց գործունէութեան վերայ Եղնիկն էլ ասում է՝ «Որպէս թէ յորժամ Կռոնոսն յաստեղատունն մտանիցէ, թագաւոր մեռանի»:

Ֆիրդուսին եւս գրում է՝

نشیمی از او بر کشید م بلند
که ناید ز کیوان بر و بر کزند

(նա տեսաւ) բոյնը, որ այնքան բարձր էր

սարից, որ մինչեւ անգամ Կոննոսից¹ էլ վտանգ չէր սպառնում նորան: Ահա մի հատուած եւս «Վիսա և Ռամին» վիպասանութիւնից.

به هم کرد امد و خورشید با ماه چو دستوری
 که کوید راز باشاه
 ز غیب هردو کشتم تیر کیوان - بدان
 تابد بود پیوند پیوند ایشان

«Լուսինը մօտեցաւ արեւին, իբրեւ նախաբար, որ գաղտնիք է հաղորդում թագաւորին. նոցա յարեցան Փայլածուն և Կոննոսը, կարծես, այն նպատակով, որ նոցա զուգաւորութիւնը շարագուշակ երեւի»:

Վերը խօսելով Վահագնի մասին, մենք մէջ բերինք Անանիա Շիրակունուց մի հատուած, ուր յիշուած է յարգագողի հետքի մասին և ցոյց տուինք այդ երկնային երեւոյթի զուգադէպ անունը առաջաւոր Ասիայի շատ ազգերի մէջ: Սակայն նոյն Անանիայի գրուածքում կայ նաեւ մի այլ հետաքրքիր ակնարկ յարգագողի հետքի զանազան անունների վերաբերութեամբ. — «և կէսք՝ հին արեգակն ճանապարհ, և կէսք կառս երկնից.

1. Կոննոսը բարձրագոյն մուրթակն է:

կէսք՝ պատառումն, կէսք սպի տարեալ և կէսք յարգագողս զհետ աստուածոցն¹»: Մանաւանդ «չաստուածների հետք, ճանապարհ դէպ ի շաստուածներն, շաստուածների ճանապարհ» անունը պատահում է շատ հնդկա-եւրոպական ազգերի և թիւրք ցեղերի մօտ: Այսպէս Արեւելեան Սիրիի Մոնղոլների մօտ յարգագողի հետքը կոչում է տէնգէրին — օեօգոլ «բուրխանների կամ շաստուածների ճանապարհ», թաթարները կոչում են *حاجلیر یولی* ուխտաւորների ճանապարհ, Պարսիկները — *سرای حاجیان*:

Օգտուելով դէպքից բերում ենք մի հատուած Մ. Կաղանկատուացու Աղուանից Պատմութիւնից, ուր աւանդուած են Հոնաց ազգի նիստուկացը և հաւատալիքները. «Քանզի կրակաց և ջրոց զոհէին և ճանապարհաց աստուածոց ոմանց երկիրպագանէին՝ լուսնի և ամենայն արարածոց, որ ինչ թուէր յաչս նոցա զարմանալի» (տե՛ս Մ. Էմինի հրատ. էջ 191. Մոսկուա 1860): Հանգուցեալ պրօֆ. Ք. Պատկանեանը յիշեալ հատուածը այսպէս է թարգմանում. «նոքա զո-

1. Տե՛ս Ք. Պատկանեանի հրատարակութիւն էջ 66. Ս. Պետերբուրգ. 1877 թ.:

հում էին կրակին և ջրին և երկրպագութիւն էին մատուցանում «ճանապարհների քանի մի շատուածներին», նոյնպէս և լուսին և բոլոր արարածներին, որոնք նոցա աչքերին զարմանալի էին երեւում: Մենք առաջարկում ենք, ասում է բարոնը, «ճանապարհաց աստուածոց» դարձուածը թարգմանել փոքր ինչ տարբեր կերպով այն է՝ «ճանապարհների շատուածներին»: Այսպիսի թարգմանութիւնը քերականական և համաձայնութեան տեսակէտից աւելի ճիշդ կ'լինէր: Իսկ այդ ճանապարհները շատուածների, հարկաւ, ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ վերը յիշուած տէնդերին — օեօգօլը և mutatis mutandis حاجيلر يوي:

Մեզ մնում է մի քանի խօսք ասել ծիածանի մասին: Այդ երկնային երեւոյթի մասին IX դարու հեղինակ Թովմայ Արծրունին ասում է «ծիածանդ, զոր ոմանք հուր մեկնեալ յամպոյ ասացին, և որդիք տարրապաշտիցն՝ գօտի Արամազդայ»: (Տե՛ս. հր. Ք. Պատկանեան. էջ 19):

Ալեասայի — Եասնայում IX, Գերլքնէրի հրատարակութեամբ, Հայկ (Օրիոն) աստղը բազմաստեղց գօտի է անուանում, որ Ahuramazdā շնորհել է Haoma շատուածին.

frā te Mazdao barat paurañim aiwyāo-nhanem stehrpaesianhem mainyutāštem. «քեզ բերաւ Արամազդը բազմաստեղց աստղայեռ գօտին, Կաած Ոգուց»:

Պարսից նոր մատենագրութեան մէջ, Սադիի բուստան երկում, ծիածանը կոչւում է قوس قزح «Կուս դեւի աղեղ»: Բառգրքերում եւս կան հետեւեալ ձեւեր՝ کمان شیطان, այսինքն սատանայի աղեղ, کمان ستیج, Ռոստամի աղեղ: Օսերը ծիածանը կոչում են «Սօսլանի էնդուրէ» այսինքն Սօսլանի աղեղ:

Իրանական կրօնի մեծ ազդեցութեան մասին հին Հայոց հաւատալիցաց վրայ վկայում են մի շարք պարսկերէն ծագումից յառաջացած բառեր և դարձուածներ կրօնական կեանքում, որոնք քաղաքացիութեան իրաւունք են վայելում հին հայերէնում: Մէջ բերելով դոցանից կարեւորագոյնները, մի կողմ ենք թողնում մնացեալները, որ բանասէր և լեզուագէտ ընթերցողը կարող է գտնել Հիւրըմա նի Հայերէն Քերականութեան մէջ I. Ստորագրուող 1896 թ.

1. Ահեկան, (Հայոց իններորդ ամիսն) համապատասխանում է պեհլեւի թուականի ին-

ներորդ ātur, ādhar մասին, Հիւբշմանը (էջ 95). համեմատում է հին Պարսից āthriyadīya ամսի հետ: Հայոց ահեկանը ըստ ձայնական կազմութեան աւելի մօտ է արշակունի ձեւին — āthsakān (սասանական — պեհլեւի — āhrakan, նոր պարսկական — **اثر**):

2. ատրուշան — կրակատուն. Փաւստոսի բուզանդացւոյ Պատմ. դպր. IV. էջ 119. հր. Պատկ. Մերուժանը ասում է՝ «նախ ես, ասէ, շինեցից ատրուշան յիմում տանն սեպհականին, այս ինքն տուն կրակին պաշտելոյ»: Ատրուշան բառի վերջին վանկը մենք հաւատարում ենք պարսկական **اثر** յանգին, որ պահպանուել է **اثر**, վարդի թուրի, բառի մէջ:

3. բագ, բագին, բագայառիճ. համ. հին պարսկական baga; զէկդ — bagha; պեհլ. bag; նոր-պարսկ. **بغ** **بغ** բագդը խանի անուններ, Ֆիրդուսիի մօտ **بغ** հին-պարսկ. bagaputhra աստուածորդի, և այլն.

4. բարսոմ¹, ճիւղեր, որ գործ էին ածում

1. Գուցէ, բարսումներ, որ նշանակում է զոհ բերող քրմի մանր գաւազանների խուրձ: Եզակի ձայնով «բարսոմ» մենք չենք պատ-

պարսիկները կրօնական ծիսակատարութեան միջոցին, ավեստական — baresman, պեհլ. barsum, նոր պարսկ. **بارسوم**:

5. գոմէզ — կովի մէջ. ավեստական — gaomaēza, պեհլ. gōmēz: Մենք թոյլ կ'տանք մեզ քաղուածօրէն մէջ բերելու այստեղ Եզիշէից մի հատուած, ուր պատահում է գուժիկ բառը, շարունակում է բարոնը: Այստեղ մենք կ'գտնենք Պարսից տէրութեան և զրադաշտական հոգեւորականութեան վարմունքի յատկանիշ բնաւորութիւնը հինգերորդ դարում, երբ ամենաձախորդ հանգամանքներում Հայերին վիճակուեցաւ պատեւրազմ մղել քրիստոնէական հաւատի պաշտպանութեան համար:

«Դարձեալ և կանայք նախարարացն կալցին զուսումն վարդապետութեան մոզացն: Ուստերք և գստերք ազատաց և շինականաց՝ կրթեցին ի հրապարակս նոցուն մոզաց: Կարճեսցին և արգելցին օրէնք սուրբ ամուսնութեան զոր ունէին ի նախնեաց ըստ կարգի քրիստոնէութեանն. այլ փոխանակ ընդ

հել. Հիւբշմանը նոյնպէս գործ է ածում «բարսումներ». ուստի չգիտենք, բարոնը որ տեղից է քաղել «բարսոմ» ձեւը: Մ. Ե.:

կնոյ միոյ՝ բազում կանայս արասցեն. զի անեցեալ բազմասցին ազգք Հայոց: Դստերք՝ հարանց լինիցին, և քորք՝ եղբարց. մարք մի ելցեն յորդուոց, այլ և թոռունք ելցեն յանկողինս հաւուց:

Պատրուճակք մի մեռցին անյազ, եթէ յօդեաց իցէ և եթէ յայծեաց և եթէ յարջառոց և եթէ ի հաւուց և եթէ ի խողաց: Հայք առանց քանդամի մի զանգցին. ծիրտք և քակորք ի կրակ մի եկեսցին. ձեռք առանց դուժիզոյ մի լուսացին, շնչրիք և աղուէսք և նապաստակք մի մեռցին: Օձք և մողէզք, գորտք և մրջմուռք, և այլ եւս խառնափնդոր բազմաճճիք են՝ մի կացցեն (տես հր. Խ Յովհաննիսեան. Մոսկուա 1892. էջ 50):

6. դժոխք. պեհլ. — dōšaxv², նոր-պարսկ. دوزخ. զէնդ — duzah.

7. զանդիկ — մանիքեցի աղանդաւոր պեհլ. zandīkih արաբ. داندی. նոր-պարսկ. داندی. իրանական zandika բառի նախնական նշանականութիւնը, հաւանական է, որ մեկնիչ է եղել:

2. Այս օրինակը մենք քաղում ենք Հիւբշ-մանից (էջ 182) վասնզի բարոնի մօտ շատ տպագրական սխալներ կան: Մ. Ծ.:

8. զոհ. ավեստ. zaothra, պեհլ. zōhr: Տես Եղիշէի էջ 17. ցլուք սպիտակօք և զիսաւոր նոխաօք առատացոյց զզոհս կրակի: Մեծ Սոկրատի հայերէն թարգմանութեան մէջ (VII դարու) պատահում է զորհ. բարդութեանց մէջ զորհասէր (էջմ. հրատ. էջ 255):

9. թափուտ = դազազ. Հիւբշմանը այժմ համարում է իբր փոխառեալ բառ պեհլեւի լեզուից. իսկ առաջ նա կարծում էր, թէ Պարսկական ծագումնիցն էր. արաբ. تاجوت պարս. և աֆղան — tābūt եգիպտական — tbt.

10. կախարդ. ավեստ. kaxwardha, իգ. kaxwareidhi.

11. հուրբակ — կրակատուն. բունդեխէ-չում — ātar-i-frēbāk. արաբացի Գախրիստանի հեղինակի մօտ աղաւաղեալ ձեւով մենք գտնում ենք دوزخى նաեւ دوزخى, որ յետոյ մտել է բազրբերի մէջ և որի փոխանակ հարկաւ պէտք է կարդալ دوزخى: Բացի դրանից Եղիշէի մօտ յիշուում է՝ վրամական կրակն. պեհլ. ataxš i vahramān, ataxš i vahram: Սերէոսի մօտ՝ (Հերակլ կայսր) — կործանէ և զբազին հրատին մեծի, զոր

վշնասպն կոչէին» . պեհլ. Višnasp. Ֆիր-
դուսիի كَشَب اذن .

12. հրեշտակ . պեհլ. freštak. նոր-պարս.
خستراک

13. Հրոտից, Հայոց վերջին ամիսը համ.
պեհլ. fravartikān « նահանջ օրեր » . պարս.
فروزدگان فروردین . Մենանդրի մօտ φουρ-
διδιών . համ. հին պարս. - fravarti, ավեստ.
fravaši.

14. Մեհեկանի . եօթներորդ ամիս Հայոց .
(համ. Μεδράκωνα Ստրաբոնի), المهرگان
مهرگان . Տարարիի մօտ :

15. մոգ « Պարսից քուրմ » համ. մոգու-
թիւն, քուրմերի վարդապետութիւն, մոգա-
կան աղանդ . հին պարսից magu. պեհլ. mag.
նոր-պարս. ماح . մոգպետ . պեհլ. magapat,
mogpet, movpet. موبد

16. յազել - զոհել . ավեստ . yaz, սանսկր .
yaś. yasna « զոհ », պեհլ. yazēm, yazešn.
յաշտ . ավեստ . yešti. պեհլ. yašt.

17. Նաւասարդ . հին Հայոց առաջին ա-
միսը ավեստ . « saredha » տարի : Հին ա-
նունները فروردین فروردین պահպանուել են
միայն իրանի հիւսիս-արեւելեան գաւառնե-
րի բնակիչների մօտ (Նովարեզմ, Սօգդիանա) :

18. Մազդեհն . Ավեստ . mazdayasna,
պեհլ. mazdēm. Հանգուցեալ պրօֆ. Lagar-
de ուսումնականների ուշադրութիւնը հրա-
ւիրեց իրանական ազդեցութեան զանազան
բարդութիւնների վրայ հին Հայոց նիստու-
կացի և լեզուի վերաբերութեամբ : Լագարդը՝
Հայոց լեզուն իրանական լեզու համարելով
հանդերձ, որ այժմ հերքում է, շատ հիմ-
նաւոր կերպով ակնարկում էր այն ազդեցու-
թեան վրայ, որ Պարթեւացիք և Սասանեանց
ժամանակների Պարսիկները գործել էին Հա-
յոց կուլտուրայի վրայ : Լագարդի հարթած
ճանապարհով ընթանում էին, և այլն, ու-
սումնականները : Իւր Persische studien եր-
կասիրութեան էջերում պրօֆ. Հիւբշմանը
խստիւ որոշում է Պարսից լեզուն Պարթե-
ւաց օրերում կամ պեհլեւէին բառիս բուն
նշանակութեամբ՝ միջին Պարսից լեզուից, որ
գործ էր ածուում Սասանեանց օրերում և
բաւականին մօտ էր Շահնամէի լեզուին : Իւր
միւս գրուածքում՝ I Abtheilung. Die per-
sischen und arabischen Lehrwörter im
Armenischen Leipzig 1895. էջ 12-13, որի
վրայ մենք ոչ սակաւ ակնարկում էինք, Հիւբշ-
մանը շատ հասկանալի կերպով մեկնում է
ձայնական տարբերութիւնը Արշակունեաց և

Սասանեանց օրերի միջին Պարսից բառերի մէջ, որոնք մտած են Հայոց լեզուի մէջ իբր փոխառութիւններ: Պարսից տարրերի այսպիսի բաժանումն Հայոց լեզուի մէջ այսինքն արշակունի և սասանեան¹ տարրերի շատ նշանաւոր է և մեր առարկայի համար: Այժմ մենք վստահութեամբ կարող ենք ասել, որ Հայոց Արամազդ, Վահագն, Անահիտ և Տիր (Տրէ) շատուածների անունները թէ և խիստ հայացրած են, չնայելով դոցա ձայնական կազմութեան, բայց այնու ամենայնիւ, ըստ իւրեանց ձեւին, պատկանում են այն լեզուին, որ տիրապետում էր Իրանում, մասաւորապէս, Արշակունեաց հարստութեան ծագման և քրիստոնէական թուականի սկզբի միջոցին: Մեզ հասած տեղեկութիւնները բաւականին կցկտուր են. սակայն թէ դրամները և թէ հին հեղինակների ակնարկութիւնները մեզ թոյլ չեն տալիս տարակուսելու, թէ Զրադաշտի կրօնը Արշակունեաց օրե-

1. Պեհլեւի լեզուի բաժանումն արշակունի և սասանեան շրջանների պէտք է հասկանալ այն մտքով, թէ արշակունեան շրջանին վերաբերելու է նաեւ Սելեւկացոց ժամանակի Պարսից լեզուն, մինչդեռ սասանեան ժամանակամիջոցը ընդգրկում էր, գուցէ, Արաբացոց առաջին ամիրապետների ժամանակները. Ծան. Հեղ.:

րում ոչ միայն տարածուած էր բուն Իրանի նահանգներում, այլ և ընդհանրացած էր նաեւ ոչ արիական ցեղերի մէջ, որոնք ապրում էին Իրանից դէպ ի Արեւելք: Նոյն իրողութեան վրայ ակնարկում են Տուրուչկա հաւրատութեան թագաւորների դրամները, որոնք վերաբերում են մեր թուականի առաջին դարուն: (Համ. Stein, Zoroastrian Deities on Indo-scythian coins: Ibn Khordādhbeh վկայում է, թէ IX դարում արդի Թուրքեստանի Թուրքաց ցեղերի մէջ կային մոգութեան հետեւողներ): Մենք գիտենք, որ Պարթեւաց Վօլոգէս (Վաղարշ, Վաղարշակ, Բաւաշ) թագաւորը քրիստոնէական թուականի առաջին դարում հրամայեց հաւաքել Ավեստայի բոլոր հատուածները, որ զերծ էին մնացել այն հալածանքից, որ, ըստ Պարսից աւանդութեան, Ալէքսանդր Մակեդոնացին յարուցել էր Պարսից սրբազան մատենագրութեան դէմ: (Gutschmid, Geschichte Irans. Darmsteter, Le Zend-Avesta III էջ 37. և այլուր):

Գարձեալ՝ մեզ հասել են ստոյգ ցուցումներ, թէ Զրադաշտի հետեւողները Սասանեանց օրերում որոշում էին պարթեւական հաւատը (dēn-i-pahlavik) պարսկական կամ սա-

սանական հաւատից (dēn-i-pārsik)։ Տես
Եղիշէ էջ 131 հր. Խ. Յովհաննիսեանցի, ուր
Հայոց պատմիչը հաղորդում է մեզ մի դեմ-
պետի մասին, «որ ... ունէր զՊալէաւիկն
և զՊարսկադեմն»։ Հաւանական է, որ
դորան է վերաբերում Ֆիրդուսիի մի հա-
տուածը, ուր աւանդում է Բեհմեն թագա-
ւորի և նորա դստեր ամուսնութիւնը.

پدر در پد یفتش از نیکوتی
بدان دین کم جوانی ورا پهلوئی

դա նշանակում է՝ «հայրը ընդունեց նորան
(իւր կանանոցը) բարի գիտաւորութեամբ
(bona fide) համաձայն այն կրօնի, որ կոչ-
ւում է պահլաւիկ»։ Բեհմենի ամուսնու-
թեան մասին իւր դստեր հետ յիշում է նաեւ
Տարարի (հատ. I, էջ 689, 2)։

Մերձաւոր ազգականների խնամութեան
մասին հին Հայոց մէջ վկայում են Հայոց
հին պատմիչները, որոնք բուռն եռանդով
մաքառում են զրադաշտական վարդապե-
տութեան և քարոզութեան դէմ։ Այդ հե-
ղինակների մէջ առանձին նշանակութիւն ու-
նին Փ. Բիւզանդի և Եղնիկի ցուցումները. ա-
ռաջինից օգուտ քաղեց յետին ժամանակում

Ս. Ներսիսի Շնորհալու վարուց հեղինակը։
Յիշեալ բոլոր հատուածները քաղուած ու
թարգմանուած են գերմաներէն պրօֆ. Հիւրը-
մանի ձեռքով։ Մի կողմ՝ թողնելով առ այժմ
Եղնիկի վկայութիւնը, որ վերաբերում է
բացառապէս Պարսից սննապաշտութեան, ա-
ռանց յատկացնելու այն Հայաստանին, մէջ
բերենք Փաւստոսինը – և փախչել աւելի ի
մերձաւոր և յաղգին տոհմակից խառնակու-
թեան ամուսնութենէն (տես հրատ. պրօֆ.
Ք. Պատկանեանի էջ 64. Ս. Պետերբուրգ
1883)։ Ս. Ներսէսը յորդորում է Հայերին՝
փախչել մերձաւոր ազգականների և տոհմա-
կիցների ամուսնութիւնից։ Սակայն ի նկա-
տի պէտք է առնել այն հանգամանքը, որ
թէպէտեւ հին Պարսից մէջ մերձաւոր ազգա-
կանների խնամութիւնը գոյութիւն ունէր,
անուշտ, համաձայն հին և նոր պատմիչների
վկայութեան, սակայն գիտութիւնը տակա-
ւին չէ բացատրել՝ յիշատակում է արդեօք
այդ սովորութեան մասին Ալիստայում, թէ
ոչ։ Այդ հանգամանքը ստիպեց գիտնական
Պարսի Դաստուրին Peshootan sanjana մեր-
ժել իւր «Neet of kin – marriage in old
Iran¹» գրուածքում ամուսնութեան գոյու-

1. Լոնդոն. 1888 թ.։

թիւնը մօտ ազգականների մէջ հին Պարսկաստանում. չի շատանալով դորանով Պարսի աստուածաբանը ճգնում էր ապացուցանել, թէ հին մատենագիրների բոլոր վկայութիւնները այս առարկայի մասին անհարազատ են: Բայց մենք յենլով West-ի կարծեաց վրայ (The meaning of Khvêtuik – das or Khvê-tûdâd, Pahlavi Teets II, էջ 389–430), կ'ականարկենք այն հանգամանքի վրայ, որ մինչև անգամ նոր Պարսից բանաստեղծութիւնը, որ ծագեցաւ մահմետական կրօնի հաստատուելոց յետոյ Պարսկաստանում, գիտէ ամուսնութեան մասին եղբոր ու քրոջ մէջ (Յիրդուսի): Եթէ մենք հնարաւոր անգամ համարենք, թէ Ավետան այդպիսի ամուսնութիւն չէ պատուիրում, պէտք է ի նկատի ունենալ որ Զրադաշտի յեղափոխիչ վարդապետութիւնը ծագեցաւ, հաւանական է կարծել, իրանի արեւելեան կողմերում և բաց ի դորանից դեռ եւս բաւարար եղանակով չէ հաստատուած, թէ Աքիմենեանք դաւանելիս լինէին Պարսից կրօնի զրադաշտական ձեւը: Միւս կողմից այս եւս հարկ է իմանալ, որ եթէ այդպիսի սովորութիւն զոյութիւն ունէր երբ և իցէ այսինքն խնամութիւն մերձաւոր ազգականների մէջ, դա,

անշուշտ, մի առանձին յարատեւութեամբ պիտի պահպանուէր իշխանական սոհմերի մէջ:

Մեզ հասած տեղեկութիւնները իրանական տարրերի մնացորդների մասին հին Հայոց կրօնի վրայ, մեր կարծիքով, ուղղակի ապացուցանում են, թէ դժբա, այն է՝ իրանական տարրերը փոխ են առնուած կրօնի այն ձեւից, որ հաստատուեցաւ Պարսկաստանում Զրադաշտին վերադրեալ կրօնական յեղափոխութեան շնորհիւ: Զրադաշտը ներմուծեց հին իրանացոց ժողովրդական կրօնի մէջ աւելի որոշ դաւանական – աստուածաբանական տարր: Բայց այդ փոփոխութիւնը հարկաւ տեղի ունեցաւ ոչ առանց դառն ճգանց, ինչպէս կարելի է գուշակել « Գատայ » ի շատ տողերից և պարսի աւանդութիւններից, որ պահպանել են արաբացի պատմիչները (տե՛ս Տարբարի I էջ 648): Արդ՝ որովհետեւ Հայոց հեղինակների տեղեկութիւնները սկսվում են միայն առաջին Սասանեանց օրերից. իսկ մենք, միւս կողմից, շատ սակաւ բան գիտենք զրադաշտականութեան ձեւի մասին Արշակունեաց ժամանակ, ուստի մեծ դժուարութեան պիտի հանդիպենք հին Հայոց կրօնի յատկանիշ բնաւորութիւնը որոշելու խըն-

դրում: Մենք յատկապէս կարծում ենք, թէ հին Հայոց կրօնը ներկայացնում էր իւր մէջ մազդեզականութեան կամ զրադաշտականութեան հայացրած ձեւը, յունական և սեմական որոշ խառնուրդով շողախուած և առհասարակ Փոքր Ասիայի կրօնական հայեացքներով տոգորված:

Ամենայն մի օտար ազդեցութիւն հին Հայոց կրօնական, հասարակական և մտաւոր կեանքի վրայ ամենայն բանում տեղի էին տալիս իրանականի առաջ. կամենալով բնորոշել յունական և սեմական ազդեցութիւնը նախ քան զՔրիստոս Հայոց լեզուն ու աշխարհայեցութեան վրայ, պէտք է միշտ յիշել, որ Արշակունեաց Պարսկաստանի կուլտուրան գտնուում էր յոյն – սեմական քաղաքակրթութեան խիստ ազդեցութեան ներքոյ, որ այդ ժամանակները գերակշռող էր համայն առաջաւոր Ասիայում: Սակայն մենք կարծում ենք, որ Ստորեոց այդպիսի ազդեցութիւնը կարող էր տարածուել Հայաստանում և առանց Պարսից միջնորդութեան և յիշեալ ազդեցութիւնը, ըստ երեւոյթին, նշանաւոր էր Հայոց այն նահանգներում, որոնք սահմանակից էին արամէական երկիրներին:

Դարձեալ՝ պէտք չէ մոռանալ, որ հին Հայաստանում ազատանին (նախարարական և իշխանական ցեղերը) ազգութիւն էին կազմում քաղաքական մտքով. իսկ այդ ազատանու հոգեւոր կեանքը տոգորուած էր իրանական ոգւով. բուն հայ ժողովուրդը իւր երկրի հոգեւոր կեանքն սկսեց մասնակցել միայն քրիստոնէութիւն ընդունելով:

Բնորոշելու համար այն հզօր ազդեցութիւնը, որ իրանականութիւնը ունեցել է հայ ազգի վերին դասակարգի վրայ, մենք այժմ դիմենք հայ մատենագիրների տեղեկութիւններին այն անցողական ժամանակի մասին, երբ քրիստոնէութիւնը խիստ պատերազմ էր մղում զրադաշտականութեան դէմ: Այն ժամանակի քրիստոնէական պատմագիրները, որոնք բարձր էին պահում իւրեանց հաւատի դրօշակը, ոչ սակաւ գանգատում էին, թէ հայ ժողովուրդը յամառութեամբ անձնատուր է իւր նախնեաց հին կրօնին. նոքա ակնարկում էին խոր արմատների վրայ, որ պարսկական կուլտուրան ձգել էր հին Հայոց կեանքի մէջ:

Արդարեւ դժուար չէ հասկնալ, որ Պարսից մազդեզանց կրօնը, որ բարոզում էր

կեանքի ուրախ տրամադրութիւն և երկնային բարեաց վայելչութիւն, աւելի հաճելի էր մինչեւ ծուծը իրանացած հայ աւագանու և Աւրակունեաց հայ թագաւորական տան ճաշակին, քան քրիստոնէութիւնը, որ պահանջում էր ժուժկալութիւն աշխարհական հասնողներին և առաջին դարերում կրում էր իւր վրայ դեմոկրատիքական բնաւորութիւն: Մէջ բերենք այժմ Փ. Բիւզանդացու պատմութիւնից մեր նիւթին յարմար բնորոշ հատուածեր. «Որք միանգամ զհնութիւն կռապաշտութեան հեթանոսութեան զնոյն սովորութիւն մինչեւ ցայնժամ եւս ունէին զաղտնի» (գլ. Գ. գլ. Գ. էջ 7. հրատ. Գ. Պ.) Փոքր ինչ հետու – «Զի ի վաղնջուց, յորմէ հետէ առին նոքա զանուն քրիստոնէութեան, լոկ միայն իբրեւ զկրօնս իմն մարդկութեան յանձինս իւրեանց և ոչ ջերմեանդն ինչ հաւատովք ընկալան, այլ իբրեւ զմոլորութիւն իմն մարդկութեան ի հարկէ»: «(ibid) Եւ զիւրեանց երգս առտապելաց զվիպասանութեանն սիրեցեալք ի փոյթ կրթութեանցն, և նմին հաւատացեալք, և ի նոյն հանապազորդեալք»: «Եւ զդիցն հնութեան պաշտամունս ի նմանութիւն պոռնկութեան գործոյն ընդ խաւար կատարէին». (ibid)

«բայց միայն սակաւ ինչ զհանդամանս դիտէի հեւլէն կամ ասորի դպրութեանց¹»:

Հին Հայոց այգալիտի հակումն դէպ ի իւրեանց հեթանոսական կրօնը չափազանց խրախուսում էին Պարսից թագաւորները և զրադաշտական մոգերը, որոնց քարոզութիւնը մեծ յաջողութիւն գտաւ հայ աւագանու մէջ: Սրբոյն Ներսիսի մահից յետոյ, Փաւստոսը, աւանդում է, թէ «Բագում գաւառք Հայոց և բագում մարդիկ ի հնութիւն դիւապաշտութեան դարձան, և ընդ բագում տեղիս Հայոց կուս կանգնեցին ի համարձակութենէ թագաւորին Պապայ»: Հայ իշխաններից, որոնք ընդունել էին Պարսից դենը Փաւստոս բիւզանդացին յիշում է Մերութան Արծրունուն և Վահան Մամիկոնեանին: Գոցանից առաջինը «կալաւ զորէնս մաղդեղանցն, այս ինքն, զմոգուցն. եպագ երկիր արեգական և կրակի, և խոստովան եղեւ թէ աստուածք այն են, զոր թագաւոր Պարսից պաշտէ»: Այդ-

1. Վերոյիշեալ հատուածները բարոնի յուսածում մեծ վրեպակներով են բերուած. ուստի հարկադրուեցանք ամենայն անգամ անձամբ ստուգել այդ բոլորը պրոֆ. Պատկանեանի հրատարակութիւնից. Ծան. Մ. Ծ.:

պէս վարվեցաւ և Վահան Մամիկոնեանը, որ « և յանձն առ պաշտել զօրէնս մոզու-
թեան, այսինքն երկիր պագանել կրակի և
ջրոյ և արեգական և ուրանալ զօրէնս քրիս-
տոնէութեանն յորում ծնեալն էր » . (էջ 136) :

Մերուժան և Վահան չլատացան միայն
ընդունելով Հայաստանի թշնամիները կրօնը
այլ և « Ատրուշանս շինէին ի բազում տե-
ղիս, և մարդիկ հնազանդէին օրինացն Մազ-
դեզանց . և բազում յիւրեանց սեպհականսն
շինէին ատրուշանս, և զորդիս և զպզայինս
իւրեանց տային յուսումն Մազդեզանցն :
« Եւ ապա » Այնուհետեւ Վահան Մամիկո-
նեան և Մերուժանն Արծրունի, սոքա երկո-
քեան արք պիղծք անօրէնք էին, ապստամ-
բեալք էին յուխտէ աստուածպաշտութեանն,
և զանաստուածն Մազդեզանց աղանդն յանձն
առեալ պաշտէին, սկսան այնուհետեւ յեր-
կրին Հայոց աւերել զեկեղեցիս՝ զտեղիս ա-
ղօթից քրիստոնէից յամենայն կողմանս Հա-
յոց՝ գաւառաց և կողմանց կողմանց՝ (էջ 151) :

Եղիշէի պատմութիւնից մենք տեսնում
ենք, որ տակաւին հինգերորդ դարում Սիւ-
նեաց իշխան Վասակը ջատագով էր հանդի-
սանում մոպութեան Հայերի մէջ նա — « ոչ
ի բաց կացեալ էր յուխտէն հեթանոսաց ըստ

ներքին խորհրդոցն իւրոց » (տես . հրատ . Խ .
Յովհաննէսեանցի էջ 69) :

Փաւստոս Բիւզանդացին վկայում է՝ թէ
Արշակունեաց հարստութեան թագաւորների
մէջ եւս չորրորդ դարում պահպանուել էր
հակումն դէպ ի իրանց իրանացի նախնեաց
կրօնը : Այսպէս, ըստ աւանդութեան, Փա-
ւանձեմ թագուհին, Արշակի կինը, իւր
Պապորդուն ձօնեց դեւերին, երբ ծնաւ . « Եւ
եղեւ իբրեւ ծնաւ զնա մայրն իւր . քանզի
անօրէն մարդ էր և ամենեւին յԱստուծոյ ոչ
երկնչէր, նուիրեաց զնա զիւաց . և բնակե-
ցին դեւք բազումք ի մանուկն . (էջ 132 հր .
Պատ .) :

Պապի ձօնման աւանդութիւնը առիթ է
տուել Փաւստոսին յերկրել հետեւեալ պատ-
մութիւնը . « Վասն զի հանապաղ զկամս դի-
ւաց առնէր, վասն այսորիկ և զրժշկութիւն
իսկ ոչ կամէր գտանել . զի հանապաղ վար-
ժէր զանձն իւր դիւօք, և կախարդանօք է-
րեւէին դեւքն ի նմա . և ամենայն մարդ
զդեւան ի նմա աչօք բացօք տեսնէին : Զի
յորժամ մարդիկ հանապաղօր յայգորել և
լեալ մտանէին, տեսանէին՝ զի յօձից կեր-
պարանս ելանէին ի ծոցոյն Պապայ թագա-
ւորին, և պատէին զուսօք նորա . (էջ 180
հր . Պատ .) :

Փաւստոսի այս հետաքրքիր պատմութիւնը Հայոց Պապ թագաւորի ձօնման մասին օձակերպ հրէշներին, մեր կարծիքով, յիշեցնում է Պարսից աւանդութիւնը Դոհակի մասին, որ սոյն դէպքում յարմարացրած է Պապին:

Տիրգուտի. **و ما زال سيما از كفتش برست**
 « Երկու սեւ օձեր բուսան նորա ուտերից »:
 Հայերէն պատմուածքը աւելի հետաքրքիր էր այն պատճառով, որ բղխում է քրիստոնէական սղրիւրից: Դա, ըստ երեւոյթին, վկայում է թէ պարսկական վիպասանական նիւթերը խիստ ազդել են հին Հայոց երեւակայութեան վրայ: Եղնիկը զրազաշտականներին ուղղակի կոչում է դիւապաշտ:

Հայոց Արշակունի թագաւորների այդպիսի հակումն դէպ ի իւրեանց կրօնը ունէր նաեւ քաղաքական նպատակ: Հայոց Արշակունիք համարելով Սասանեանց թագաւորներին ինքնակալներ, ձգտում էին զրաւել Արքայից Արքայի գահը¹ Իրանում, իրրեւ

1. Տե՛ս Պատմ. Մ. Խորենացու գր. II. ԴԼ. ԺԱ. այսինքն « Արտաշէս թագաւորէ Հայոց... և յառաջագէմ եղեալ ոչ զերկրորդական ևնի գահ, այլ զաւագութեան թեկն ամէ »: Թէեւ, կը նկատենք մեր կողմից, Պարսից Արշականը Արշակունեաց ցեղից էր: Մ. Ծ.:

իւրեանց բնիկ նախնեաց աթոռը: Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ « արքայական մեծութիւնը » իրանի **كرد** կարող էր միայն յատուկ լինել բուն զրազաշտական կրօնի դաւանողին, ապա ուրեմն, քրիստոնէութիւն ընդունելուց յետոյ Հայոց թագաւորները էլ այնուհետեւ չէին կարող երեւակայել իւրեանց բաղձանքի իրագործման մասին խիստ զրազաշտական Պարսկաստանում Սասանեանց օրերում: Այս փափաքը Հայոց թագաւորների մանաւանդ արտայայտում է Հայոց Արշակ թագաւորի խօսքերով, երբ նա հանդիպում է Պարսից Շապուհ թագաւորին « Ի բաց կաց յինէն ծանայ չարագործ տիրացեալ տերանցն քոց, այլ ոչ թողից զքեզ և որդեց քոց զվրէժ նախնեաց իմոց, և դմահն Արտեւանայ արքային »: (Փաւստոս Բիւզանդ էջ 142 հր. Պատկան.): Նոյն փառասէր ձգտումները վերագրում է Տիրանին նորա սենեկապետ Փիտակը, որ դաւաճանում է նորան Ստրպատականի իշխան Վարազի առաջ, « ասելով, թէ՛ խորհի հանել զթագաւորութիւն Պարսից յազգէն Սասանայ. զի ասէ, թէ մեր լեալ է և հարցն մերոց այն տէրութիւն: Արդ ասէ, թէ չեմ ծուլալոց՝ մինչեւ դարձցի պատիւ հարցն նախնեաց.

զնախնի զթագաւորութիւնն այսրէն եւս որդի
և առ զաւակ նոցա յազգս իմ և ի տունս
իմ և յանձն իմ դարձուցանեմ» . (ibid.)
դարձեալ՝ « տային հրաման . . . զի նեղեցեցն
զնոսա՝ դարձուցանել յորէնս Մագդեղանց-
եթէ ոչ առնուցուն յանձն, սատակեցեն զա-
մենեան շարաշար» (ibid):

Հայոց և Պարսից ազգերին յատուկ հա-
ւատալեաց ու սովորութիւնների կարգին, որ
կապուած են կրօնական կեանքի հետ, դա-
սելու է նաեւ շար աչքի ներգործութիւնը և
կախարդելու խոտերի գործածութիւնը սիրոյ
կրքերը բորբոքելու համար: Սակայն այդ սո-
վորութիւններին և անապաշտութիւններին,
որոնք տարածուած են նաեւ ուրիշ ազգերի
մէջ, մեծ նշանակութիւն չէ կարելի տալ:
Միայն մեր ասելիքը լրացնելու նպատակով
մենք մէջ կ'բերենք այն տեղեկութիւնները,
որ յաջողեցանք քաղել Հայոց և պեհլելի
զրականութիւնից:

Չար աչքի ազդեցութեան մասին Մ. Խո-
րենացին էլ յիշում է, վերագրելով այդ յատ-
կութիւնը Հայոց Նրուանդ թագաւորին¹ (զլ.

1. Ինչպէս տեսնում է ընթերցողը, յարգելի
բարոն Շտակէլբերգը դարձեալ ակամայ դիմում
է բազմաչար խորենացու հեղինակութեանը,

II. զլ. 42): Բունդեխեշի ակնարկներին նա-
յերով, որ շատ յաճախակի յիշատակում է,
նաեւ Պարսից հնադոյն բանաստեղծութեան
մէջն եւս շար աչքի ներգործութիւնը մեծ
դեր էր կատարում պարսկական ժողովրդի
կեանքում: Հմայելու խոտերի մասին հին
Հայոց մօտ տես Մ. Խորենացու զր. I. զլ.
30, Բ. Պատկանեանի - նիւթեր Հայոց բառ-
գրքի համար Խալաթեանց - WZKM 1893 թ.
էջ 27. Lagarde, Gesammelte Abhandlun-
gen. Դուրրովին - Ռուսաց պատերազմի և
Տիրապետութեան պատմութիւնը Կովկասում
հատ. I. էջ 527:

Թէեւ չէ վստահանում համարձակ քաղուած-
ներ բերել նորա Պատմութիւնից, այլ միայն
ակնարկում է զրքի և զլսի վրայ: Բայց որով-
հետեւ դա մի գաղտնիք չէ, մենք վստահու-
թեամբ մէջ կ'բերենք խորենացու վկայութիւնը
որ հետեւեալն է. « Բայց ասեն զՆրուանդայ՝
ըստ հմայից դժնեայ գուլով ական հայեցուածով-
վասն որոյ ընդ այգանալ աչալըջացն սովորու-
թիւն ունել սպաստւորաց արքունի՝ վէմս որ-
ձաքարեայս ունել ընդդէմ Նրուանդայ, և ի
հայեցուածոցն դժնութենէ՝ ասեն պայթել որ-
ձաքար վիմացն»: Եթէ բարոնը բազմաթիւ քա-
ղուածներ է բերում Փ. Բիւզանդացու Պատ-
մութիւնից, անաչառութիւն չէ լռելեայն անց-
նել խորենացու վկայութիւնները: Մ. Ե.:

1. Չար աչքը պարսկերէն կոչում էր **دب چشم**

Հին Հայոց նախկին իրանական կրօնի հետ
գրեցէ սերտ կապ ունի Հայոց նախարարների
առանձին հակումն որսորդութեան, որովհե-
տեւ զբաղաշտական օրէնքը պահանջում էր
ոչնչացնել վայրենի գաղաններին, կենդանի-
ներին ու միջատներին: Թագաւորաց մատե-
նում (Շահնամէ) և Պարսից այլ մատե-
նագրական յիշատակարաններու որսորդու-
թիւնը շատ նշանաւոր դեր էր կատարում
թագաւորների և մեծաւորների կեանքում:
Մէջ բերենք Ղ. Փարպեցու Պատմութիւնից
մի հատուած, ուր խօսում է նախարարների
որդւոց մասին, որոնք թաչուներ էին որսում
բազէների օգնութեամբ. — « զայլ և այլ սեսս
ի թաչնոցն որսացեալ բաղայիւք » (տես. էջ
27. Վեհ. 1873 թ.): Գուրգանի « Վիսա
օ Ռամին » վիպասանութիւնից էլ շՅ1.

کھی کیم بے یوزان عزم و اهو
کھی کیم بے بازار کیمک و تیبھو

« Մերթ յովազներով կս որսում եմ վայրի
քօչեր ու այծեամներ. »

1. Որսորդութեան վերաբերեալ օրինակներ
պակաս չեն նաեւ Մ. Խորենացու և մեր միւս
մատենագիրների մօտ էլ. ինչ կարելի կայ միայն
Ղ. Փարպեցու վրայ ակնարկելն: Մ. Շ.:

Մերթ բազէներով որսում եմ կաքաւներ
ու գլխոյահաւեր ».

Մենք դիտաւորութիւն չունինք սոյն յօ-
դուածում հետադօտել իրանական ազդեցու-
թիւնը հին Հայոց քաղաքական կեանքում,
թէ և այդ ազդեցութիւնը, անշուշտ, շատ
նշանաւոր էր: Աւատական կազմակերպու-
թիւնը, պալատական կարգ ու կանոնները,
քաղաքական և զինուորական կեանքը հին
Հայաստանում, կենաց այդ բոլոր կողմերը
կրում էին իւրեանց վրայ Պարսից հզոր ազ-
դեցութիւնը: Սակայն մենք դարձեալ պիտի
կրկնենք, որ մեզ մատչելի աղբիւրները մեզ
հնարաւորութիւն են շնորհում գատել միայն
հին Հայոց նախարարների և իշխանների մասին
միայն: Հասարակ ժողովրդի մասին մենք շատ
քիչ բան գիտենք: Բայց կարելի է ենթա-
դրել, որ Հայոց գեռհիկ ժողովրդի մէջ իրա-
նական ազդեցութիւնը աւելի թոյլ էր, քան
թէ բարձր դասակարգի հասարակութեան:
Մեզ թսւում է, որ քրիստոնեայ հոգեւորա-
կանութեան գործունէութիւնը, որ արթնա-
ցրեց ազգային ինքնաձանաչութիւնը նշանա-
գրերի զիւտով և դպրութեան զարգացմամբ,
իւր հաստատուն նեցուկը գտաւ բուն ժողու-
վըրդի մէջ, որ պակաս մատչելի էր իրանի

ազդեցութեանը : Յարուցանելով բնակչու-
թեան մէջ ազգային ինքնուրոյնութեան զգաց-
մունքը, քրիստոնէական շարժումն մի և նոյն
ժամանակ ժողովրդի սրտերին ներշնչեց գար-
շանք դէպ ի Պարսից կրօնը : Կրօնական հա-
յեացքների այդպիսի փոփոխութեան համար
գեղեցիկ լուսարանութիւն կարող է լինել
Պարսից գերիների այրումն, որ տեղի ունե-
ցաւ Հայոց յաղթող Մուշեղ սպարապետի
հրամանով . « Իսկ զՄազդեզդունսն, որ միան-
գամ ի բուռն արկին, զամենեսեան տայր
հրաման սպարապետն Մուշեղ ունել և հրով
խորովել » . (տե՛ս էջ 157) :

Կրակի այսպիսի սրբապղծութիւնը՝ մէջը
դիակներ նետելով Պարսից մատ շատ ծանր
մեղք էր համարում : Եոյնը կամենում էին
կատարել նաեւ Տուրացիք, սպառնալով այ-
րել Ռուստեմի մարմինը (Ֆերդուսի էջ 978,
298) .

تنش را بس زیم و جاکسترش
همی تر نشا نیح پیدش درش

Նորա մարմինը մենք կ'այրենք . Իսկ աճիւնը
կը ցանենք նորա դռների առաջ :

Վերջացնելով մեր յօդուածը մենք կարդա-

ցինք Խ. Gelzer-ի zur armenischen Göt-
terlehre երկատիրութիւնը : Քննելով մեզ հա-
սած տեղեկութիւնները հին Հայոց հեթա-
նոսական կրօնի մասին, Ենայի Համալսա-
րանի ուսուցչապետը այն եզրակացութեան
է գալիս, թէ նորա մէջ նշմարելի են քառ-
եակ տարրեր, այն է՝ իրանական, սեմական,
բռն հայկական և յունական, ինչպէս իւր
ժամանակին նկատել էր և հանգուցեալ Մ.
Էմինը : Պրօֆ. Գեյցերը, հարկաւ, լիովին
ընդունում է իրանական կուլտուրայի խոր
և բազմակողմանի ազդեցութիւնը Հայոց հին
կեանքի վրայ . բայց խօսելով Հայոց հեթա-
նոսական կրօնի մասին, նա դորա մէջ տես-
նում է միայն իրանական տարրի խիստ նկա-
տելի դոյութիւնը հին Հայաստանի հաւա-
տալեաց վերաբերութեամբ : Յնելով Մովսէս
Խորենացու վկայութեան վերայ — կասկա-
ծելի վկայութեան . (յարում է իւր կողմից
թերահաւատ բարոնը), Պարսից Արտաշէր
թագաւորը « զանդրիսն զոր արար Վաղար-
շակ պատկեր իւրոց նախնեացն հանդերձ ա-
րեգակամբ և լուսնիւ յԱրմաւիր, և փոխե-
ցաւ ի Բագարան և դարձեալ յԱրտաշատ,
զայնոսիկ փշրէ » (տե՛ս Գր. II. 41. 77դ)¹ :

1. Այս քաղուածքը Խորենացու Պատմու-
թիւնից մեր մէջ բերածն է . Մ. 6. :

Զրադաշտականութեան այս մոլեռանդ շատագովի վարմունքից, Գեւրցերի կարծիքով, կարելի է գուշակել, թէ մեծ տարբերութիւն կար Պարսից և Հայոց կրօնի մէջ. Հայոց բազմաստուածութիւնը, ասում է պրօֆ. Գելցերը, չնայելով իւր խիստ իրանական տարերին, որոնք շատ դէպքերում ենթարկուելով փոփոխութեանց հայացրած էին, մազդեզական արքային զուտ կուսպաշտութիւն պիտի երեւէր: Մենք ի նկատի պէտք է առնենք (եթէ միայն գործ ունինք այստեղ պատմական արժանահաւատ իրողութեան հետ), որ Հայոց թագաւորների նախնեաց, արեգական և լուսնի անդրինների փշուռն Սրտաշրի կողմից կարող էր լոկ քաղաքական նպատակ ունենալ: Յիշեցնում ենք ընթերցողին, որ Մեծն Աղէքսանդրն եւս տիրելով Աքիմենեանց Պերսեպոլիս մայրաքաղաքին՝ արքայական պալատը հրոյ ճարակ դարձրեց: Աղէքսանդրի այս վարմունքի մէջ պրօֆ. Nöldeke դիտաւորեալ խորհուրդ է տեսնում, որ պիտի ազդէր Պարսից մտքերի վրայ, որովհետեւ արքայական ապարանքների հրկիզումն համոզելու էր Պարսիկներին, թէ նոցա թագաւորութիւնը իսպառ կործանուեցաւ և նոցա միակ հրամանատարն այժմ Աղէքսանդրն է: Մեր

կարծիքով սոյն դիտաւորութեամբ առաջնորդւում էր նաեւ Սրտաշրը, փշուռով Հայոց թագաւորների, արեգական և լուսնի արձանները (Տես Գր. Խալաթեանց. Հայկական վէպ. էջ 298-299): Քննելով Սրամազդի յատկանիշ բնաւորութիւնը և դրութիւնը Հայոց պանթէօնում, պրօֆ. Գելցերը նկատում է, թէ, աչքի առաջ ունենալով Հայոց Սրամազդի և Ավեստայի Ahurō-Mazdao-ի մէջ եղած մեծ տարբերութիւնը, առաջինը բովանդակում է իւր մէջ բուն, հին Հայոց շատուածների հօր յատկութիւնների զուգաւորութիւնը իրանական երկնային շատուածի հետ: Իւր կարծիքը պրօֆ. Գելցերը հիմնում է Ագաթանգեղոսի վկայութեան վրայ, որ Սրամազդին կոչում է՝ թագաւոր համայն շատուածների: Վերը մենք արդէն ակնարկեցինք այն բանի վրայ, թէ այսպիսի կարծեցեալ խարութիւնը բացատրւում է այն հանգամանքով, որ Ագաթանգեղոսը — ինչպէս ենթադրում է Գուտշմիդը — կամ Զրուանին փոխարիներ է Սրամազդով, կամ սոյն դէպքում յունաց դիցաբանութիւնը յարմարացրած է Հայոց պանթէօնին: Գարձեալ դաւնալով Հայոց Անահիտ դիցուհու վերլուծութեանը, Գելցերը կարծում է, թէ այս դիցուհու պաշտօն-

նատարութեան մէջ Հայաստանում տեղի են ունեցել նշանաւոր փոփոխութիւններ, պայն մանաւորուած սեմական աղդեցութեամբ : Բայց չէ՞ որ ավետական դիցուհին Anahita նոյնպէս սեմական ծագումիցն է յառաջացած : Խօսելով Անահիտի պաշտօնատարութեան մասին Բագաւանում պ. Գեւցերը շարունակում է — « դա մեկնուում է այն իրողութեամբ, որ այս դիցուհին յետոյ մտաւ երեք բարձրագոյն շաստուածների — պահպանողների դասը, իբր Հայաստանի — penates publici՝ Արամազդ, Անահիտ, Վահագն, որ երեւում է Տրդատ Թագաւորի հրովարտակից : Մեր կարծիքով՝ հազիւ թէ անահիտին յետին ժամանակներում մտցրած լինին բարձրագոյն շաստուածների (Արամազդի և Վահագնի) շարքը. մենք յենում ենք պրօֆ. Nöldeke-ի վրայ, որի կարծիքով բարեւոնեան համաստեղութեան — շաստուածների Bēl, Belti, Nērgal, Nēbo անունները Պարսիկները համեմատաբար ուշ փոխարինեցին համապատասխան իրանական շաստուածների անուններով՝ Hormizd (Հայոց-Արամազդ), Nahedh (Հայ. Անահիտ), Bahrām (Հայ. Վահագն), Sir (Հայ. Տրէ) : Այսպէս՝ այս շորս շաստուածներին հին Իրանի գլխաւոր

շաստուածներ համարելու է, ապա ուրեմն նաեւ Հայաստանի, որովհետեւ դրա յիշուում են Հայոց պանթէօնում եւս :

Ապա խօսելով ասորական ծագումից յառաջացած շաստուածների մասին պրօֆ. Գեւցեր կարծում է, թէ շտաւի փոխուելին յ՝ Բարշամ, Բարշիմիա շաստուածի անուան մէջ՝ ակնարկում է իրանական ծագումի վրայ : Ատղիկ դիցուհու անուանը գալով, պրօֆ. Գեւցերը համաձայն է Հօֆմանի կարծեաց հետ, որ այդ անուան մէջ տեսնում է ասորական kaukabta բառի թարգմանութիւն որ է « աստղիկ » :

Չուա հայկական շաստուածների շարքում պ. Գեւցերը դասում է Վանատրին, որին յիշում է Ագաթանգեղոսը, դժբաղդաբար շատ մութ հատուածում : Գեւցերի կարծիքով արեգական և լուսնի երկրպագութիւնը, որի մասին Մ. Խորենացին էլ աւանդում է, շատ հին ժամանակից յատուկ էր Հայոց : Վերջապէս զերմանացի դիանականը, յենով դարձեալ Մ. Խորենացու վկայութեան վրայ, Յունաց աղդեցութեանն է վերագրում հեթանոս Հայոց մեհեանների մէջ շաստուածների պատկերներ ու արձաններ կանգնելու սովորութիւնը :

Այսպէս, ուրեմն, պրօֆ. Պեղցերը հին Հայոց հեթանոսական հաւատալիքները, նորան մատչելի բնագիւրների զօրութեամբ, խառն կրօնական սխառեմ է համարում, որ իւր վրայ ցոլացնում է չորս կուլտուրական շրջանների ազդեցութիւնը և դոյս մէջ հզօրագոյնը, ըստ Պեղցերի, իրանական տարրն է:

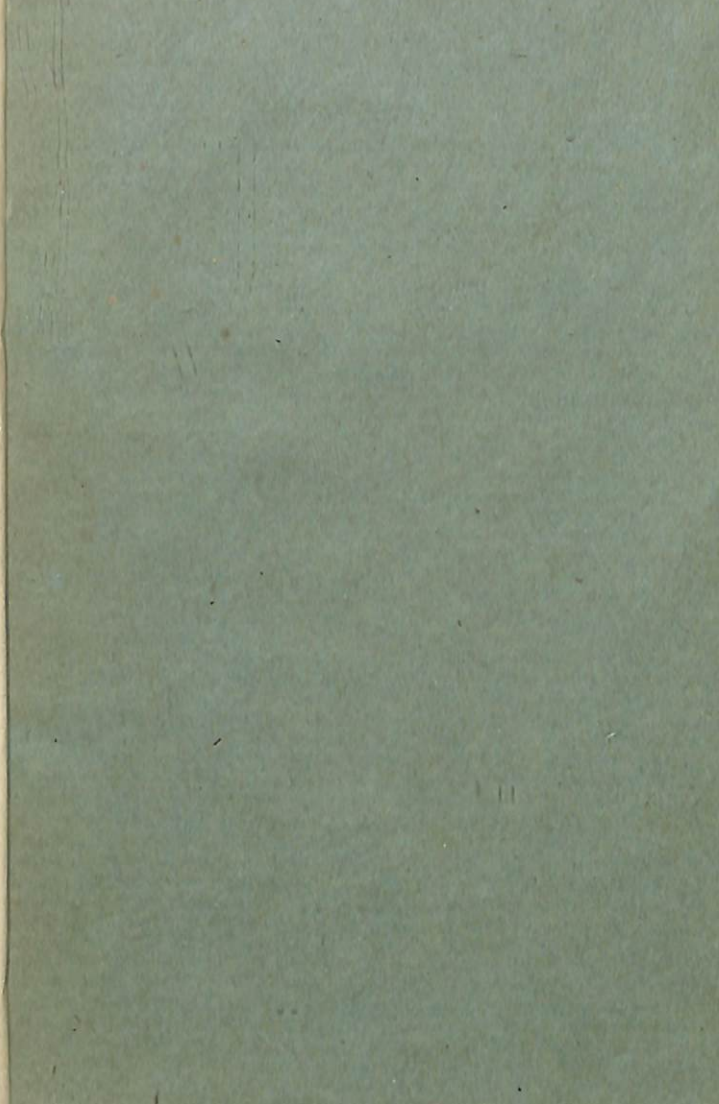
Մենք մեր սոյն յօդուածում, կնքում է բարոն Շտակելերզը¹ իւր խօսքը, աւելի հեռու ենք գնում, հին Հայոց կրօնի կորիզը իրանական համարելով: Այս խնդրում պրօֆ. Պեղցերի գեղեցիկ և հետաքրքիր յօդուածը չկարողացաւ խախտել մեր կարծիքը:

1. Լազարեան ձեմարանի Պարսից լեզուի դասատուն է: Մ. Շ.:

—
Վ Ե Ր Ջ
—

Faint, illegible text on aged paper, possibly bleed-through from the reverse side. The text is arranged in several paragraphs, but the characters are too light and blurry to transcribe accurately. There are some small dark spots and a faint circular stamp or mark near the bottom center of the page.

<< Ազգային գրադարան

NL0375885

64.760